

Aeta MILAAN OKTOBER 2019

MILAAAN

Organisatie excursie

AetA Milaan

Paul Vlok - Carlo Berizzi
Guiding Architects Milaan
Jan Poolen - Niek van Vugt

Deelnemers

Eric Thijssen
Guus Baneke
Ieke Frankenmolen
Ineke Hulshof
Jan Poolen
Jan Hein Daniëls
Jasper van Zwol
Joke Vos
Juliëtte Daniëls
Kees Duijvenstein
Leen Kooman
Lisl Edhoffer
Loes Verhaart
Mieke Oostra
Minke Wagenaar
Paul Vlok
Peter Sas
Salomé Bentinck
Stephan Gall
Terry van der Heide
Tijmen Ploeg
Vera Yanovshtchinsky
Wilco van Oosten

01 PALAZZO DELL'ARENGARIO	14
02 PALAZZO INA	14
03 ISOLATO DI VIA ALBRICCI	18
04 TORRE VELASCA	22
05 UFFICI E ABITAZIONI IN CORSO ITALIA	26
06 UFFICI, ABITAZIONI E NEGOZI IN CORSO ITALIA	30
07 CASA DELLA MERIDIANA	32
08 CONDOMINIO GIARDINI D'ERCOLE	34
09 CONDOMINIO IN VIA QUADRONNO	36
10 CONDOMINIO IN VIA VIGONI	40
11 CHIESA DI SAN FRANCESCO AL FOPPONINO	44
12 CHIESA SANT'ILDEFONSO	48
13 COMPLESSO MONTE AMIATA	52
14 EDIFICIO AL GALLARATESE	54
15 PORTELLO, GINO VALLE	58
16 RESIDENZE AL PORTELLO	60
18 UFFICI E PIAZZA GINO VALE, GINO VALE	64
19 RESIDENZE PARCO VITTORIA	68
20 PARCO PORTELLO	70
21 CHIESA NOSTRA SIGNORA DELLA MISERICORDIA	74
22 MONDADORI HEADQUARTERS	78
23 FONDAZIONE PRADA	82
28 CA'BRUTTA	86
29 PALAZZO MONTECATINI	90
30 SECONDO PALAZZO MONTECATINI ABITAZIONI PIAZZA MIRABELLO	94
31 PAC	96
32 VILLA NECCHI CAMPIGLIO	98
33 PALAZZO IN CORSO VENEZIA	102
34 CASA E TORRE RASINI	106
35 BOSCO VERTICALE	110
37 LA BIBLIOTHECA DEGLI ALBERI	114
38 FONDAZIONE FELTRINELLI	118
42 CASA TOGNELLA	122
43 CASA RUSTICI, GIUSEPPE TERRAGNI	124
44 CONDOMINIO IN VIA MASSENA	132
45 CONDOMINIO IN VIA NIEVO	134
46 CITYLIFE DISTRICT	140
47 MUDEC, MUSEO DELLE CULTURE	142
48 HANGAR BICOCCA	144
AFBEELDINGEN OVERIG	148

INHOUDSOPGAVE

MILAAAN: CITY OF DESIGN	6
KAARTEN MILAAAN	12
PROJECTEN	14

MILAAN: CITY OF DESIGN

Paul Vlok

Mijn eerste bezoek aan Milaan in 1985 herinner ik me nog levendig. Ik reisde met de nachttrein en arriveerde op 17 september om 09.00 uur 's ochtends op La stazione Centrale di Milano, 23 jaar oud. Mijn vakantieplannen met vrienden had ik moeten laten schieten voor een auditie in een popbandje dat jammerlijk mislukte, waarop besloot ik alsnog alleen met Interrail naar Italië te reizen.

Onderdak zou ik krijgen via ene GianFranco die ik kende van een eerdere vakantie in Rome. Dat lukte met telefonisch contact maar hemzelf heb ik daar niet gezien, evenals de bewoonster van het appartement waar ik verbleef. Zo was ik vier dagen alleen op pad in Milaan en herinner me niet of nauwelijks met anderen gesproken te hebben. Of dat nu kwam omdat ik geen Italiaans sprak of door de overweldigende architectuur, ik was in ieder geval erg onder de indruk van die hele stad.

Ik bezocht de Duomo en beklom het dak en een tentoonstelling over kinetische kunst in het Museo del Novecento in Palazzo dell'Arengario (P.Portaluppi e.a. 1937) maar ook de Salone del Mobile die zo uitgestrekt was dat ik begon te rennen door de schier eindeloze zalen richting de uitgang. Er was veel te beleven, de indrukwekkende Galleria Vittorio Emanuele II en een concert in de opera La Scala, de rode bewegwijzering en bruine wanden van de Metropolitana (Franco Albini e.a met Bob Noorda/Unimark) met Pirelli noppenvloer, dat voelde heel modern.

Milanese architectuur als inspiratiebron

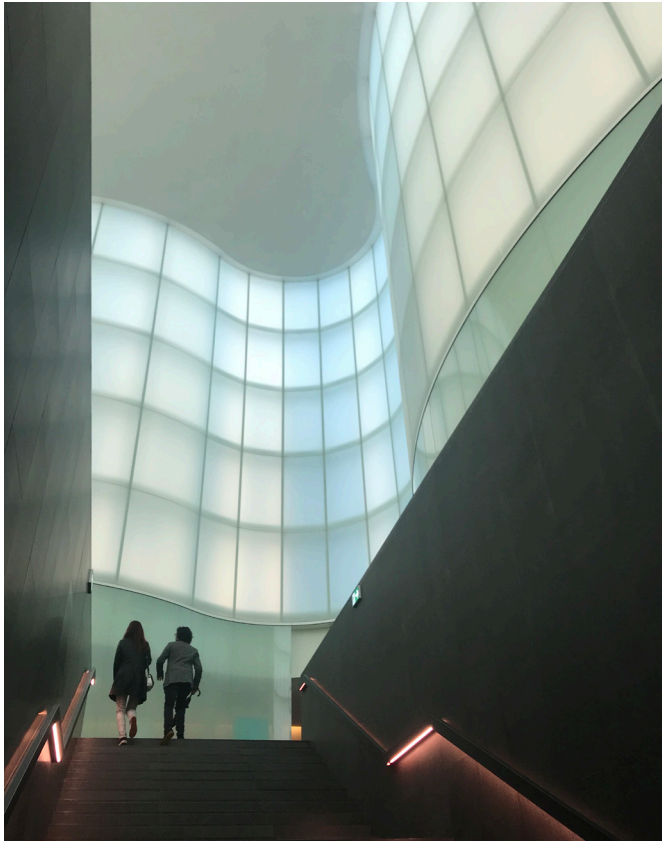
Jaren later, in 1992, studeerde ik aan de ETH in Zürich en ontdekte dat de architectuur van Milaan de grote inspiratiebron was voor de Zwitserse architecten. Vooraanstaande architecten oriënteerden zich al voor de oorlog aan de ontwikkelingen in Milaan. Maar het is zeker

aan professor Bruno Reichlin te danken dat een meer gestructureerd onderzoek tot stand kwam aan de ETH Zürich (1972-'81 medewerker Institut für Geschichte und Theorie der Architektur) en het werk van veel Milanese architecten ontsloten werd voor de Zwitserse en internationale vakgemeenschap.

Wie het vroege werk van Herzog & deMeuron bekijkt kan directe verbanden leggen met projecten in Milaan. Dat is niet geheel verwonderlijk omdat zij bij Aldo Rossi afstudeerden aan de ETH Zürich. Hun ontwerp voor een Huis van Multiplex in Bottmingen, gerealiseerd in 1985, is een eenvoudig rechthoekig volume waarvan de lange zijde inknikt om plaats te maken voor een bestaande boom. Dit project is zeker geïnspireerd door het appartementencomplex Giardini d'Ercole van Ignazio Gardella uit 1954. In beide projecten is het grondstuk zeer ruim bemeten en bestaat er geen noodzaak tot het wijken van de gevel voor een boom. Deze twee projecten illustreren een thema van de ruimtelijke verweving van de binnen en buiten, het oplossen van de gevel en tegelijk het doorbreken van het "objekthafte" benadering van de Modernen. In de Milanese context is dit te begrijpen als een poging de moderne appartementen op speelse wijze onderscheidend te maken van de mainstream massawoningbouw.

Het economische wonder en de richtingstrijd tussen de architectuur scholen.

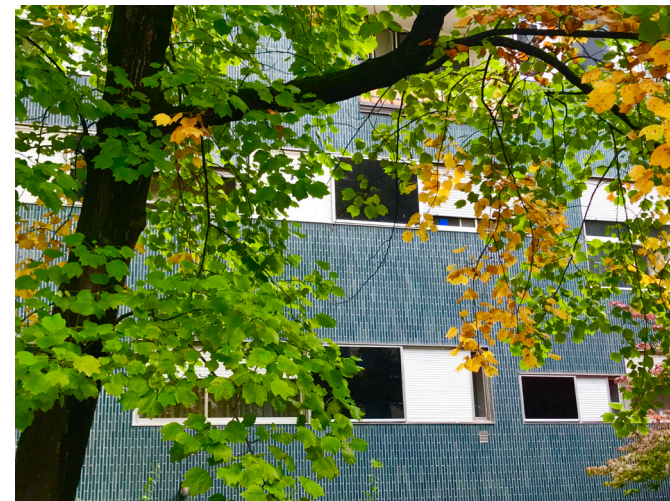
De economische boom in de jaren '60 betekende een geweldige impuls voor de ontwikkeling van de stad en resulteerde in veel goede architectuur. Voor een deel werd dat mogelijk gemaakt doordat de elite in de stad bleef wonen in luze appartementen en omdat de nieuwe hogere middenklasse dat voorbeeld volgde. Het leverde architect Caccia Luigi Dominioni, zelf ook een telg uit een adellijke geslacht, de mogelijkheid op appartementen te realiseren die zich binnen de Moderne architectuur onderscheiden door hun persoonlijke interieurs in de samenwerking met kunstenaars.

Er ontstond ook een levendige vakdiscussie die met name via de twee vakbladen Casabella en Domus het grote publiek bereikten. Al voor de oorlog werden daardoor de twee gezichten van Moderniteit ontwikkeld, enerzijds architecten gefacineerd door de continuïteit van de cultuurgeschiedenis en anderzijds architecten die zich richtten op nieuwe mogelijkheden van de industriële productie om tot vernieuwende architectuur te komen. Casabella werd opgericht in 1928 en kwam voort uit de klassieke rationalistische stijl beweging in de jaren '30 geleid door Giuseppe Pagano. Na 1953 wijzigde de naam onder redactie van Ernesto Nathan Rogers in Casabella Continuità en voerde zij het debat aan over continuïteit van onze stedelijke cultuur met architectuur als haar belangrijkste exponent, le preesistenze ambientali. Domus, tevens opgericht in het jaar 1928 en onder redactie van Gio Ponti, richtte zich op de verbreiding van moderniteit in brede zin. Ponti zelf adverteerde in het blad zijn bouwprojecten maar ook zijn zelf ontworpen producten zoals de keramische tegels. Ook via de Politecnico di Milano oefende Ponti veel invloed uit op het architectuurdebat alleen al omdat hij daar van 1936 tot en met 1961 de scepter zwaaide.

De geografische variaties in de Italiaanse architectuur zijn bijzonder rijk en maakt het lastig overzicht te verkrijgen over de verschillende stromingen. Daarbij komt een complexe economische realiteit die de laatste twintig jaar binnen maar vooral buiten Milaan geen of nauwelijking ontwikkeling heeft gekend. In deze context ontstaat de laatste jaren een herwaardering van de architectuur uit de jaren '60. En waar Gio Ponti tot zijn laatste snik Caccia Dominioni weerde op de Politecnico zo hartelijk wordt zijn werk nu omarmd door de vakgemeenschap als een herdefiniëring van het Moderne project, zij het op heel persoonlijke wijze. Deze revival is belangrijk omdat de gemeente Milaan nu hele gebieden aan buitenlandse mogendheden verkoopt om, bij gebrek aan eigen middelen, de stedelijke ontwikkelingen op gang te houden. De oriëntatie op de eigen architectuur ontvangt gelukkig ook veel bijval van onder andere lokale architecten als Cino Zucchi. Zijn projecten zijn nog sterk op het oudere werk geïnspireerd en zet de ontwikkeling van het wonen in vaak ruime appartementen in de stad voort. Zo is een reeks projecten te ontdekken in Milaan die met elkaar eenzelfde thema dragen en de stad als logisch geheel begrijpelijk maken.

Mijn plan om een AetA studiereis naar Milaan te organiseren ontstond uit het idee mijn enthousiasme voor die stad te delen. Zelf ben ik er inmiddels al zeker tien keer teruggeweest en ken inmiddels ook lokale architecten. Maar met AetA leden op studiereis betekent voor mij de mogelijkheid opnieuw te kunnen reflecteren op de kwaliteiten die zich hier anders dan in de rest van Italië aanbieden. Nu achteraf bezien kan ik niet anders zeggen dan dat deze studiereis erg geslaagd is. De beslissing om door een lokale architect, professor Carlo Berizzi, te worden rondgeleid heeft enorm bijgedragen aan het begrip voor de stedelijke ontwikkelingen en de lokale achtergronden van de architectuur. Ook dank aan het voorbereidende team Niek van Vugt en Jan Poolen. Ik wens jullie veel leesplezier in dit verslag!

- 01 PALAZZO DELL'ARENGARIO
- 02 PALAZZO INA
- 03 ISOLATO DI VIA ALBRICCI
- 04 TORRE VELASCA
- 05 UFFICI E ABITAZIONI IN CORSO ITALIA
- 06 UFFICI, ABITAZIONI E NEGOZI IN CORSO ITALIA
- 07 CASA DELLA MERIDIANA
- 08 CONDOMINIO GIARDINI D'ERCOLE
- 09 CONDOMINIO IN VIA QUADRONNO
- 10 CONDOMINIO IN VIA VIGONI
- 11 CHIESA DI SAN FRANCESCO AL FOPPONINO
- 12 CHIESA SANT'ILDEFONSO
- 13 COMPLESSO MONTE AMIATA
- 14 EDIFICIO AL GALLARATESE
- 15 PORTELLO
- 16 RESIDENZE AL PORTELLO
- 17 AGGREGATO COMMERCIALE
- 18 UFFICI E PIAZZA GINO VALE, GINO VALE
- 19 RESIDENZE PARCO VITTORIA
- 20 PARCO PORTELLO
- 21 CHIESA NOSTRA SIGNORA DELLA MISERICORDIA
- 22 MONDADORI HEADQUARTERS
- 23 FONDAZIONE PRADA
- 24 QUARTIERE INA CASA HARAR
- 25 ALLOGGI SOCIALI IN VIA CENNI
- 26 CHIESA DEI SANTISSIMI GIOVANNI BATTISTA E PAOLO
- 27 QUARTIERE SANT'AMBROGIO
- 28 CA'BRUTTA
- 29 PALAZZO MONTECATINI
- 30 SECONDO PALAZZO MONTECATINI
ABITAZIONI PIAZZA MIRABELLO
- 31 PAC
- 32 VILLA NECCHI CAMPIGLIO
- 33 PALAZZO IN CORSO VENEZIA
- 34 CASA E TORRE RASINI, GIO PONT EN EMILIO LANCIA
- 35 BOSCO VERTICALE
- 36 CORTE VERDE, CINO ZUCCHI
- 37 LA BIBLIOTECA DEGLI ALBERI, INSIDE OUTSIDE
- 38 FONDAZIONE FEITRINELLI
- 39 CASA GHIRINGHELLI
- 40 CASA TONINELLO
- 41 CASA COMOLLI RUSTICI, GIUSEPPE TERRAGNI
- 42 CASA TOGNELLA
- 43 CASA RUSTICI, GIUSEPPE TERRAGNI
- 44 CONDOMINIO IN VIA MASSENA
- 45 CONDOMINIO IN VIA NIEVO
- 46 CITYLIFE DISTRICT
- 47 MUDEC, MUSEO DELLE CULTURE
- 48 HANGAR BICOCCA

01 | PALAZZO DELL'ARENGARIO & 02 | PALAZZO INA
PIERO PORTALUPPI | 1956

Minke Wagenaar

De tweelinggebouwen van het Palazzo dell'Arengario zijn gesitueerd aan de zuidkant van het domplein in Milaan en flankeren de toegangsweg tot het Armando Diazplein, met daaraan het Palazzo INA.

Beide projecten zijn gebouwd in de 'Novecento' stijl, uit de tijd van het Italiaanse fascisme van Mussolini (1922-1943). Het door Portaluppi ontworpen verzekeringsgebouw INA is gebouwd tussen 1933-1936, het Arengario tussen 1937-1956.

De gebouwen kenmerken zich door hun vrijwel ornamentloze gevels, bekleed met natuurstenen platen, bij het Arengario onderbroken door bas-reliëfs. De vlakke gevels contrasteren sterk met het beeldhouwwerk van de domkerk en de 19e eeuwse Galleria Vittorio Emanuele II aan de overkant van het plein.

Het meer dan zes eeuwen oude, centrale plein van Milaan kent een voortdurende modernisering van gebruik en vormgeving. Er was altijd wel een generatie van bestuurders die er met andere ogen naar keek en er verbeteringen in aanbracht, door de gebouwen aan het plein te vervangen en de rooilijnen te verplaatsen. Het plein werd steeds groter en rechthoekiger.

Zo vreemd is het dus niet dat er in de periode van het Italiaanse fascisme een volgende ingreep plaats vond, dit keer aan de zuidkant van het plein. Het gedeelte van het oude paleis, dat schuin over het plein uitstak, werd er in 1937 afgesloopt. De rooilijn van het Palazzo dell'Arengario kwam parallel te liggen aan die van de noordwand. Het tweelinggebouw spiegelde ook de in 1878 voltooide toegangsboog van de winkelpassage Galleria Vittorio Emanuele II, waarvan in 1864 de bouw begon.

Stedenbouwkundig gezien viel een dergelijke wijziging van het plein te verwachten, het gebeurde in veel Europese steden. Pleinen hadden in de laat negentiende en vroeg twintigste eeuw een andere functie dan in de tijd van hun ontstaan. Ook de Dam in Amsterdam werd in dezelfde periode 'op orde' gebracht.

Voor de bouw van de Duomo Santa Maria Nascente werden er na 1386 grote delen van het naastgelegen dertiende eeuwse Palazzo del Broletto Vecchio weggesloopt om meer ruimte voor de kerk te maken. De gehalveerde binnenplaats werd zo een zijplein naast de Dom. En daar bleef het niet bij: de oostvleugel werd in 1850 twee traveeën ingekort om daar de doorgang voor het verkeer te verbeteren; in 1925 werden de Koninklijke Stallen gesloopt om hier een groot kantoorgebouw voor gemeentelijke diensten te kunnen bouwen.

Een podium voor de stad?

Palazzo dell'Arengario is op de eerste verdieping voorzien van een omloop, die is ontstaan door de verjonging van de gevels erboven, waardoor het gebouw vanaf het plein optisch hoger lijkt. Dit balkon zou de functie hebben moeten krijgen om hierop grote volksmassa's te kunnen toespreken, maar zover is het nooit gekomen.

De Milanees Mussolini hield al in 1932 zijn grootse toespraak voor een volgelopen plein, op theateraal gezien veruit de beste plek, pal voor de kerk. Het zeven meter hoge en met zwart fluweel bekleedde spreekgestoelte, dat zich qua afmetingen spiegelde met het tegenoverliggende ruitersstandbeeld van Vittorio Emanuele II, stond centraal voor de uitgang van de kerk - als wilde hij hiermee zeggen: God staat achter mij.

03 | ISOLATO DI VIA ALBRICCI 8 EN 10, PIAZZA VELASCA 4 MARIO ASNAGO & CLAUDIO VENDER | 1956

Paul Vlok

Het bouwblok langs de Via Albricci werd geformuleerd als gevolg van de herstructurering van de verkrotte buurt Boltonutto maar stond al gepland in het Plan Albertini van 1931. Door gebrek aan stedenbouwkundige instrumenten en niet te wijzigen privaat grondbezit stagneerde de uitvoering, maar ook de politiek onstabiele jaren '30 droegen bij aan uitstel. Eerst na de geallieerde bombardementen van 1943 kon in dit deel van het centrum een verkeersdoorbraak, de Rachetta, voltooid worden die door verbinding van de radiale uitvalswegen het centrum diende te ontlasten.

In 1939 startte de bouw van het eerste woon-werkgebouw midden aan de Via Albricci, na de oorlog volgden tussen 1947 en 1956 nog drie ontwerpen van dezelfde architecten, Asnago en Vender, geformuleerd met dezelfde ontwerpuitgangspunten. De combinatie van de commerciële ruimten op de lagere verdiepingen en appartementen op de bovenliggende etages is afleesbaar aan de materialisering van de gevels, beneden natuurstenen gevels van wit Perliño, roze Baveno of grijs Ceppo met daarboven klinker façaden voor de woningen. De keuze voor een T-vormig gebouwtype met de circulatie aan de achterzijde, maakt een vrije gevelindeling mogelijk. De gevelopeningen zijn groepsgewijs per bouwperceel over de blokwallen geordend waarbij de aluminium kozijnen vlak en voorin in de gevelwand geplaatst zijn. Deze abstracte ordeningsprincipes volgen de modernistische uitgangspunten van het Novocento zoals vastgelegd in Ca'Brutta (1919-1923) van Giovanni Muzio maar eerbiedigen ook de opvatting van hun leermeester Gio Ponti, die het gevelvlak als zelfstandig architectonisch element opvatte. De aandacht voor de verhouding tussen de openingen en het gesloten gevelvlak is anders dan de meer op lichttoetreding en transparantie geïntereerde Noord-Europese architecten van het Bauhaus en

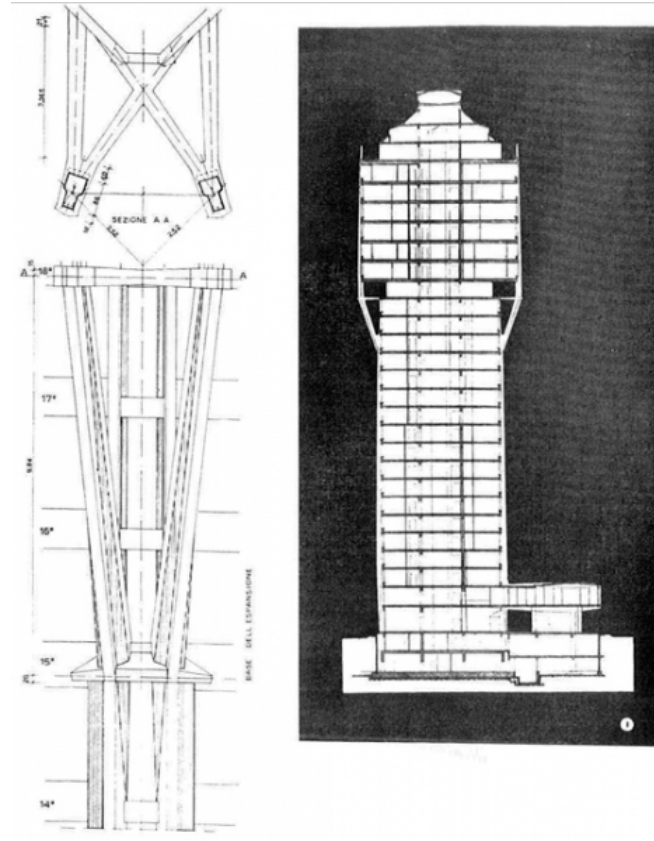

Nieuwe Bouwen. Het gevelontwerp van Asnogo en Vender stoelt niet de louter op functionalistische principes maar komt tegemoet aan de stedenbouwkundige behoefte aan continuïteit van de stedelijke ruimte en de afleesbaarheid van de individuele bouwtypen.

Asnago en Vender blijven met de minimalistische compositie van de gevels binnen deze traditie maar bereiken met hun collage van gevelelementen een bijzondere lichtheid en markeren tegelijk de locatie door subtiële afwijkingen. De tweedelig van de gevels treedt ook een onvolkomenheid in de Milanese context tegemoet, namelijk het gebrek aan een horizon. De voor Italië buitengewone afmetingen van de gevelopeningen reflecteren de tegenoverliggende gevelwand en de lucht waardoor een nieuwe "horizon" in de straat ontstaat.

De buitengewone precieze detaillering en uitlijning van de gevelelementen heeft ook navolging gekregen in Zwitserland en Nederland. In het werk van de Bazeler architect Roger Diener zijn duidelijk sporen te herkennen in de positionering van de kozijnen. Zijn project Hoogkade en Hoogwerf op het Java-eiland en KNSM-eiland zijn de gevelopeningen met een minimale verschuiving boven elkaar geplaatst. Ook het werk van Dick van Gameren illustreert aandacht voor gevelcomposities met interesse in afwijkingen om markante punten zoals in Blok 23 op IJburg is waar te nemen.

04 | TORRE VELASCA
ARCHITECTS: GIANLUIGI BANFI, LODOVICO BELGIOJOSO, ENRICO PERESSUTTI, ERNESTO NATHAN ROGERS (BBPR)
SAMEN MET INGENIEUR ARTURO DANUSSO | 1958
Paul Vlok

De skyline van Milaan wordt gedomineerd door twee iconen gebouwd tijdens de economisch boom eind jaren '60: de Pirellitoren en Torre Velasca. In deze periode van reconstructie werd in het centrum éénzelfde hoogte gehanteerd voor de bouwblokken met hogere volumens teruggeplaatst en onzichtbaar aan de straatgevel. Bij Torre Velasca draaiden de architecten deze uitgangspunten geheel om door een enkel hoog volume midden op het grondstuk te plaatsen dat ruim boven de stad uitkraagt. Het ontwerp is in vele opzichten tegengesteld aan de verfijnde Pirellitoren en roept eerder herinneringen op aan de architectuur van historische gevechtstorens uit Lombardijen dan aan een moderne toren. De materialisering in beton, natuursteen en baksteen wijst ook niet naar de laatste stand van expressieve mogelijkheden in de architectuur. Toch beklift het beeld van het wat bonkige volume en zijn geconstrueerde uitstraling omdat het ontwerp aansluiting zoekt bij de architectuurgeschiedenis van de stad. De leidende architect Ernesto Rogers leverde met dit ontwerp het bewijs voor zijn theorie van de "pre-existed ambientale", die hij in vele internationale tijdschriften publiceerde. Met zijn rotsvaste geloof in de continuïteit van onze cultuurgeschiedenis nam hij stelling tegen de fragmentatie van de stedelijke ruimte. Het was zijn antwoord op de falende aanspraak die moderne architecten maakten op de universele geldigheid van hun Architectuur. Het is precies waar Aldo van Eyck en de zijnen op wezen toen zij in 1959 in Otello het einde van de CIAM inluiden. Uitgerekend in het stukgesloten naoorlogse Milaan werd dit verlangen naar continuïteit en menselijk maat beantwoordt met deze knoestige toren.

De twintig licht roze gepigmenteerde betonnen kolommen rijzen langs de kantoorgevels omhoog en kragen bij de 19e verdieping uit naar een breder volume van zes verdiepingen met woningen en penthouses. Met recht een “villa in de lucht” te noemen omdat de plattegronden individueel zijn uitgewerkt en de loggia’s op belangrijke Milanese bouwwerken zijn georiënteerd. De gevelopeningen zijn met hun modulaire maatvoering naar individuele behoefte wisselend te programmeren met prefab betonnen panelen en raamkozijnen waardoor een levendig en ontspannen gevelbeeld ontstaat. Maar het ontwerp beantwoordde destijds ook aan de hoogste eisen van comfort met airconditioning, vochtigheidsregeling, koeling met grondwater, afvalkokers en postbezorging op iedere verdieping.

Bij nadere beschouwing blijkt de betonnen constructie een elegant gevouwen weefsel met sierlijke lijnvoering, een verwijzing naar “Stile Liberty”, zoals Art Nouveau in Italië genoemd wordt. De geveldetailering van de winkelpuien en het entreegebied op de begane grond toont een grote geraffineerdheid met stalen uitstijvingsribben aan de buiten zijde en stroken gefigureerd gekleurd glas, een combinatie die beglazing uit twee verschillende tijden combineert tot een nieuwe uitdrukking. In de dubbel hoge entreehal met organische plattegrond zijn de liftschachten omkleedt met smalle stroken donkergelakt hout als zouden zij niet dragen. Tot slot zijn de verlichtingselementen opgehangen aan een stalen frame en pendelstaven die de beweging van personen door het gebouw accentueren en tegelijk een sierraad in de ruimte zijn.

Naar de vakdiscussie van destijds kunnen wij alleen maar verlangen nu de marktwaarde ons vak domineert. De gemiddelde verkoopprijs per vierkante meter ligt in Milaan op 4000 Euro. Torre Velasca is recentelijk verkocht aan een Amerikaanse investeringsgroep en de verkoopprijzen van de woningen liggen inmiddels op 8000 Euro per M2. Wat dit bouwwerk bewijst is dat ontwerpen afwijkend van de heersende trend en met veel interesse voor de gebruikers en hun culturele referenties een gebouw oplevert dat relevant blijft in alle tijden.

05 | UFFICI E ABITAZIONI IN CORSO ITALIA
LUIGI MORETTI | 1951-1956
Mieke Oostra

In Milaan hebben na WOII architecten het hoofd gebroken over hoe je op een moderne manier het traditionele stadsblok vorm geeft. Dit project is een goed voorbeeld van een dergelijke moderne aanpak. De nietsvermoedende voorbijganger kan zomaar voorbij lopen aan dit blok. Als je, zoals wij, binnenloopt vanaf de oostzijde wordt je in eerste instantie verrast door een oase van groen. Je wordt hier ondergedompeld in een lommerijke mediterrane tuin waarin de rust omlijst wordt door het getyfp van vogels. Het pad wordt gekruist door een enorm, terughoudend vormgegeven woonschijf. Deze schijf meandert organisch over het hoofdpad en wordt in de opening omhoog gehouden door in beton en marmer opgetrokken witte kolommen. Het marmer en de beton lijken samen te smelten tot één geheel. In de onderdoorgang vind je vervolgens de elegant vormgegeven entreehal achter een transparante gevel. Deze is vormgegeven met hout, wit marmer, aluminium en glas, alle materialen van moderniteit. De bewaking zorgt ervoor dat je als voorbijganger niet de vergissing maakt per ongeluk naar binnen te lopen.

Na de onderdoorgang verandert de sfeer in dit stadsblok diametraal van karakter. Hier wordt in één klap duidelijk gemaakt dat je je in urbaan gebied bevindt, dichtbij de binnenstad. Hier wordt je in een binnenstraat geleid die aan weerskanten wordt vormgegeven door twee rationalistisch vormgegeven witte schijven samengesteld uit een plint met kantoorruimte met daar bovenop appartementen. Dit straatje wordt afgesloten door een volume, die de poort vormt tot de doorgaande weg. De gevel ervan is aan de buitenzijde van het blok opgetrokken uit glas. De schijf aan linkerzijde schiet hierover heen en zorgt voor een inclinatie aan de straatzijde.

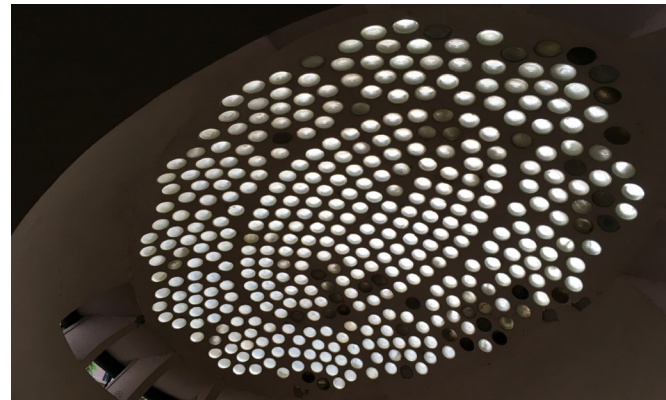

Staande buiten het blok wordt deze schijf een echte blikvanger, doordat zij een ongenaakbaar futuristisch vormgegeven gevel toont. Deze oogt als een pantser en lijkt de tere ingewanden te willen beschermen tegen het tumult van de stad.

Loop je rechtsaf langs de supermarkt het straatje in, dan zie je ook hier aan de gesloten manier waarop de gevel is opgebouwd en de reflecties van het glas, dat hier een stadsblok staat waarvan het hart klopt voor de moderniteit.

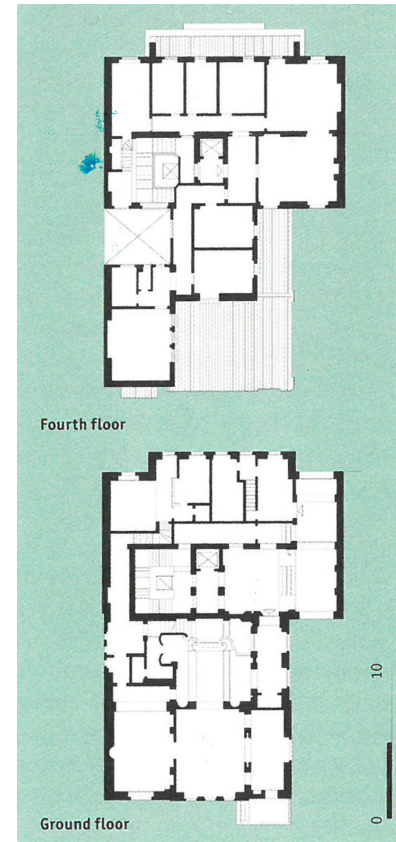
Al met al een goed gecomponeerd blok gecomponeerd uit een ensemble van 5 bouwblokken. Helaas zijn de ramen van de witte blokken gerenoveerd met groen glas waardoor de voor de in deze periode zo belangrijke perfect reflectie van de overzijde minder tot zijn recht komt.

06 | UFFICI, ABITAZIONI E NEGOZI IN CORSO ITALIA
LUIGI CACCIA DOMINIONI | 1957-1961

07 | CASA DELLA MERIDIANA
GUISEPPE DE FINETTI | 1924-1925

Jan Hein Daniëls

Het 'Casa della Meridiana' (Huis met de Zonnewijzer), een van de belangrijkste gebouwen ontworpen door Guiseppe de Finetti, werd tussen 1924 en 1925 gebouwd op de plek van de Hercules-tuinen, een groot lommerrijk gebied rond het oude Palazzo Pertusati.

De architectuur, met zijn subtiële en elegante klassieke kenmerken, omvat grote terrassen gecreëerd door de naar boven toe afnemende grootte van de verdiepingen van het gebouw. De vijf appartementen zijn ontworpen in overeenstemming met de wensen van de individuele eigenaren en worden gekenmerkt door hoge kroonlijsten; de algehele samenstelling van het gebouw en de plattegronden zijn extreem gevarieerd. De architecturale benadering van de 'gestapelde villa's' die hier werd toegepast kan worden beschouwd als een vroeg voorbeeld van de zogenaamde 'urban villa'. Het was het eerste huis in Milaan, waar de gemeenschappelijke trap werd vervangen door een interne lift die slechts één appartement per verdieping bedient. De moderne en sobere vormgeving van De Finetti komt overeen met de theorieën van zijn Weense leermeester Adolf Loos. Een leuk ornament is de zonnewijzer op de zuidgevel, gemaakt door schilder en architect Gigiotti Zanini. Het refereert aan de zuilengalerij op de eerste verdieping en is tevens naamgever van het appartementencomplex.

Op onze tour met Carlo Berizzi hebben we alleen de buitenkant gezien. Het geheel door De Finetti ontworpen interieur in de zogenoemde Novecento stijl, hebben we helaas niet kunnen bewonderen. Deze stijl betreft een stroming in de kunst en vormgeving die in het Italië van na de eerste wereldoorlog inspiratie putte uit klassieke en traditionele waarden. Ze wordt gekenmerkt door het gebruik van veel hout, marmer, glas en textiel.

**08 | CONDOMINIO GIARDINI D'ERCOLE
IGNAZIO GARDELLA | 1954**
Jan Hein DaniëlsW

Dit gebouw is louter een verhaal van Carlo, met verve verteld aan de hand van tekeningen voor de gesloten toegangspoort (Proprieta'Privata), want door de dichte begroeiing was het niet te zien. Het complex is gerealiseerd in de periode 1951-1954 en kan worden beschouwd als een nieuwe versie van het hiervoor beschreven model van villa's in gestapelde bouwvorm (Casa della Meridiana). Ook wordt verwezen naar de architectuur van Le Corbusier.

Ten behoeve van een grote flexibiliteit in omvang en lay-out van de appartementen werd een pijlerstructuur toegepast die de architect in staat stelde een vrijwel onbeperkt ontwerp te realiseren, conform ieders wensen. Ook vanwege de ongebruikelijke diepte van 19 meter was het mogelijk om verschillende indelingen voor de woningen te definiëren, meestal twee per verdieping. De enige vaste elementen zijn de kernfuncties zoals de keuken en badkamer, evenals de liften en trappen. Deze zorgen tevens voor twee toegangen tot elke woning. Eén voor de bewoners en één voor het personeel. De woonkamers achter de zuidgevel met uitzicht op de tuin hebben verspringende ramen. Deze ramen wisselen elkaar af in grootte en uitlijning wat een intrigerend gevelbeeld oplevert. Dit idee werd eerder toegepast in het Casa Tognella in Milaan (1947-1953).

De beschrijving van Carlo kreeg een afsluiting met de volgende leerzame anekdote:
Het type architecten zoals Gardella en Dominioni werd in de 60er jaren doodgezwegen en niet bestudeerd op de universiteit omdat ze werden vereenzelvigd met de commerciële bouwwereld. Een architect als Aldo Rossi verwees wel naar het werk van deze architecten op zijn

buitenlandse tournees, maar in Italië werd er niet over gesproken omdat dat te veel risico voor de uitoefening van zijn eigen beroepspraktijk meebracht.

Ook is bekend dat architecten als Steven Holl (zie zijn boek Parallax), Herzog & De Meuron en Rem Koolhaas in de 60er en 70er jaren kennisgenomen hebben van dit werk bij bezoeken aan de stad en geïnspireerd zijn door het 'glas' van Milaan.

09 | CONDOMINIO IN VIA QUADRONNO
ANGELO MANGIAROTTI, BRUNO MORASSUTTI | 1959-1960
Tijmen Ploeg

Beide architecten begonnen in die periode een eigen architectenbureau met als uitgangspunt:
 "het onderzoeken en toepassen van de nieuwe technieken"
 De heren hadden in Amerika vertoeft, en o.a. bij Mies v/d Rohe gewerkt
 En zijn sterk beïnvloed door het werk van Frank Loyd Wright

De langs gevel is, in tegenstelling tot de omgeving, niet gericht op de straat, echter op het aansluitende park.

De entree, wel aan de straat gelegen, is aan de "achterzijde" naast de kopgevel.
 De ontvangst, prachtig transparant vormgegeven, is gesitueerd in het souterrain, en wordt benaderd via een comfortabele travertien trap.
 De entree leidt naar een mooi trappenhuis en de lift.

De opbouw is een skelet van beton bestaande uit kolommen aan de parkzijde en stabiliteitswanden aan de rugzijde. Met een vrije plafondhoogte van 310 cm.
 Door de kolomstructuur, teruggeplaatst van de gevel zijn de vloeren, 2 appartementen per vloer, aan de parkzijde vrij indeelbaar.
 De zaagtand-gevel aan de parkzijde is van een sculpturale schoonheid.

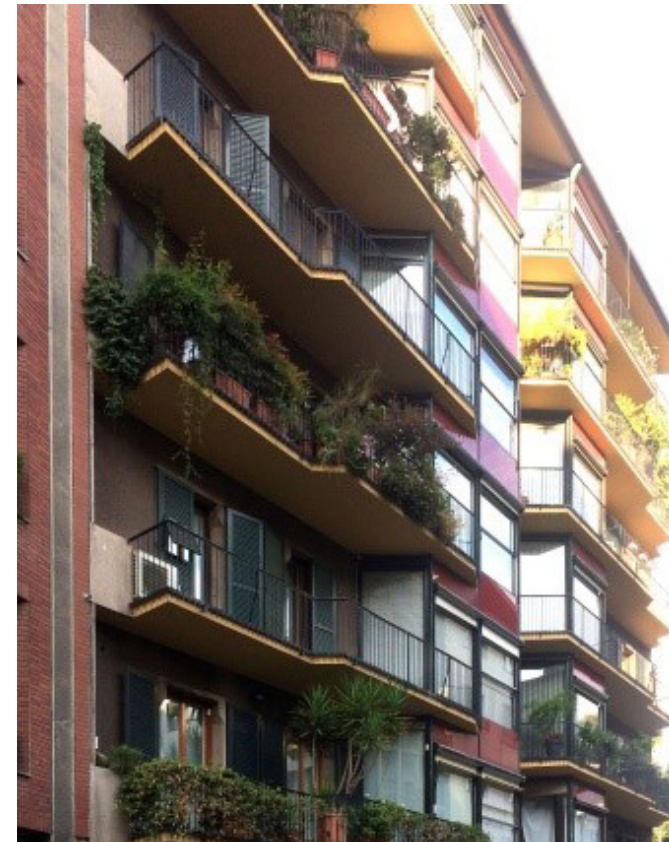
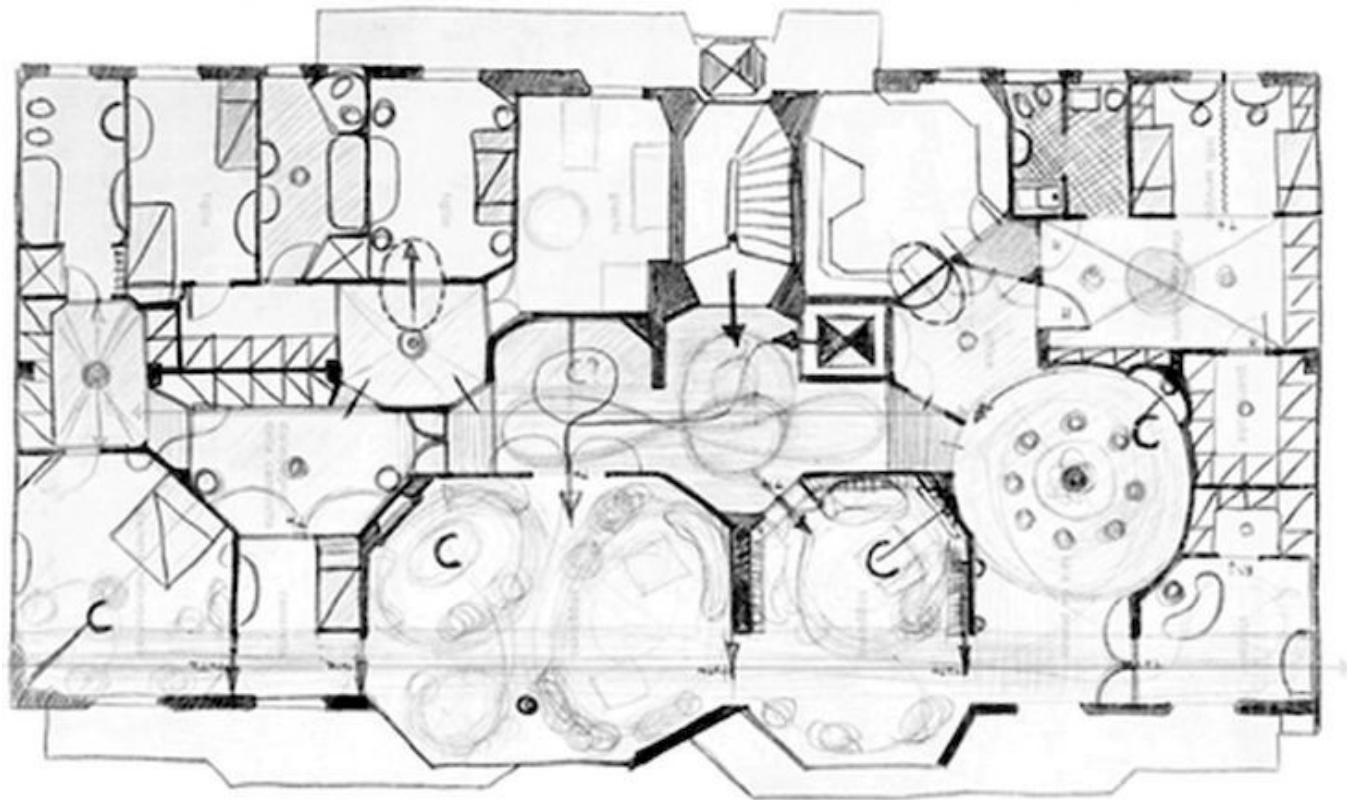

Deze gevel is opgebouwd uit 3 geprefabriceerde elementen,

- glaspuien, waarbij zowel het boven raam als het onder-raam te openen is
- gesloten puien, voorzien van houten latwerk
- puien tbv de loggia's

De elementen zijn vanuit binnen verwijderbaar en inwisselbaar. Dit onderbouwd de maximale flexibiliteit. In de rugzijde zijn de functionele ruimtes opgenomen, zoals keukens en ruimtes voor de het personeel. Deze zijn voorzien van een eigen ingang.

In het ontwerp is de begroeiing meegenomen. De klimplanten groeien vanaf het maaiveld. Bij het ontwerp is uitgegaan van een dubbelproject, die als spil fungeerden in de nieuwe stadsontwikkeling met meer open ruimte en groen. Het 2e blok is echter niet uitgevoerd. Op de via Quadronno werden we zeer vriendelijk ontvangen door de architect Mario Memoli, die zijn kantoor in een van de lager gelegen appartementen hield. In het kantoor was de ruimtelijkheid nauwelijks waarneembaar, het was er vol! Gezeten achter een tafel, werd uitgebreid ingegaan op het ontstaan en de kwaliteit van het gebouw. Wel werd de ruimtelijkheid zichtbaar in de woning op de bovengenoemde verdieping. Modern verbouwd, daarbij waren helaas wel de gesloten houtenpanelen aan de binnenzijde voorzien van gipsplaat en stucco.

10 | CONDOMINIO IN VIA VIGONI LUIGI CASSIA DOMINIONI | 1959

Tijmen Ploeg

De architect heeft tussen 1947 en 1970 veel projecten gerealiseerd in Milano.

Hij startte z'n bureau samen met Ignazio Cardella en Azucena.

Dominioni heeft ook samengewerkt met Castiglioni.

Naast zijn werk als architect ontwierp hij ook meubels en lampen etc.

Dominioni is op 103 jarige leeftijd in 2016 overleden

Dominioni heeft zich uitgebreid verdiept in de woon-gewoontes van de middle- en de upperclass van de culturele elite en gaf zich de vrijheid om oude zowel als moderne materialen toe te passen. Veel terrazzo.

Het project aan de via Vigoni bestaat uit een rechthoekig basement van 2 lagen uitgevoerd in natuursteen

En 6 woonlagen, uitgevoerd in stucco, verdiepingen en een kap.

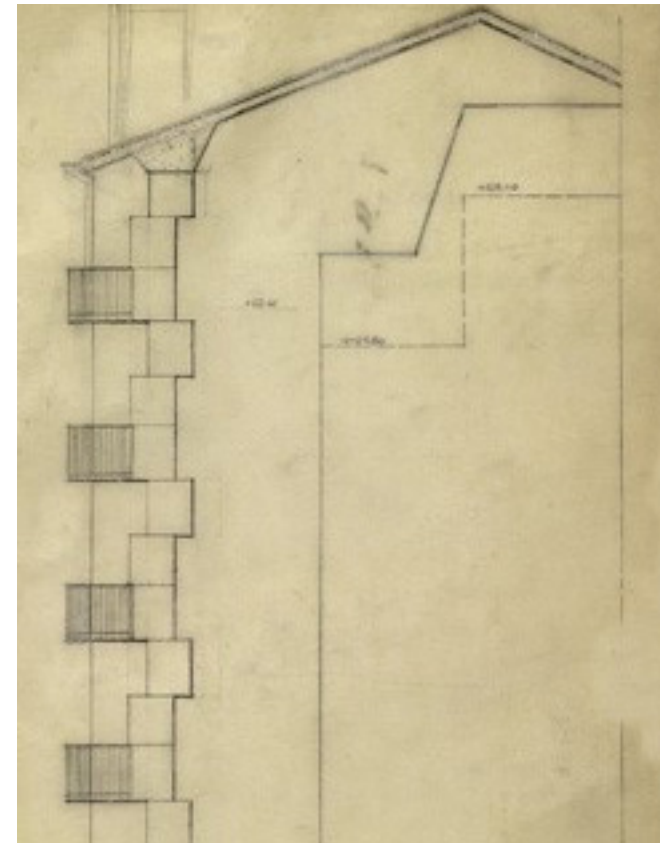
Het condiminio is opgenomen in een gesloten gevelwand in aansluitende hoogte.

De gepleisterde straatgevel wordt ingedeeld door 2 erkers asymmetrisch in de gevel geplaatst waarvan 1 erker op het balkon, geheel van vloer tot plafond voorzien van glas, is gesitueerd terwijl de andere erker, met een borstwering van rood glas, het terras beëindigd.

De scheiding tussen beide erkers wordt nog versterkt door de geprononceerde schoorsteen

De aansluitende balkons, over de gehele breedte van het pand en in breedte verschillend, geven, voorzien van openslaande dubbele balkondeuren, de gewenste horizontaliteit aan de gevel.

De aansluiting met het terugliggende bouwblok is met zorg uitgevoerd

Door de opbouw van betonvloeren en kolommen en schijven is een vrije plattegrond mogelijk.

Met een gevelbreedte van ca 30 mtr en een diepte van ca 14 mtr kan een vloer in 2 appartementen worden opgedeeld.

Van oorsprong bestaat het appartement uit 1 verdieping (ruim 400 m²) Noemenswaardig is de ontsluiting is aan de achtergevel, met een eigen korte gaanderij aansluitend op een doorloplift tbv het personeel, worden de personeelsvertrekken separaat ontsloten. Het personeel heeft geen eigen trap.

De bewonerslift komt direct in het appartement uit.

Door de constructieve opbouw van betonschijven en kolommen kan elke verdieping naar wens worden ingericht.

Dominioni heeft zelf enkele van de appartementen ontworpen. Waarbij hij, door het toepassen van afgeschuinde ruimtes, de diagonale ruimtelijke werking wil benadrukken.

Helaas hadden we geen toegang tot het interieur.

11 | CHIESA DI SAN FRANCESCO AL FOPPONINO
GIO PONTI | 1961-1964
Jasper van Zwol

De kerk Dei San Francesco, opgedragen aan Franciscus van Assisi is ingewijd in 1964 en gebouwd op het terrein van de oude begraafplaats Porta Vercelina. Deze begraafplaats is gesticht na de pestepidemie in 1630. Er wordt een kleine kapel gebouwd, de nog steeds bestaande kerk van Foppino (kleine begraafplaats). Deze kerk is te klein om de toename aan gelovigen op te kunnen vangen in de jaren 1950-1960. De migratie vanuit het Zuiden veroorzaakt deze bevolkingstoename in Milaan. De aartsbisschop besluit om 22 nieuwe kerken te bouwen in de stad, ook ter viering van het tweede Concilie.

Gio Ponti (1891-1979) ontwerpt naast een groot aantal gebouwen ook meubels en designobjecten. In 1928 richt hij het tijdschrift Domus op. Ponti gaf les aan de Polytechnische School van Milaan. Zijn bekendste gebouw is de Pirellitoren (Milaan 1960).

Ponti krijgt de opdracht voor de nieuwe kerk Dei San Francesco in 1961. Het meest in het oog springend is de concave voorgevel die drie gebouwdelen verbindt, in het midden het schip van de kerk en ter weerszijden de gebouwen voor de parochie. Deze gevel is als een 'decorated shed', een tweedimensionaal autonoom vlak met opvallende zeshoekige gaten voor de raamopeningen, maar ook acht gaten waardoor men de lucht ziet zonder ruimtes erachter. In plaats van een roosvenster is er een diamantvormig raam boven de entree. De gebouwen worden zo gedematerialiseerd. De frontgevels zijn bekleed met speciaal voor dit project geproduceerde zilvergrijze keramische tegels met een kristal textuur. De zijgevels aan de tuinzijde zijn bekleed met keramische steenstrips in verschillende tinten bruin.

Door de concave vorm ontstaat een voorplein met een trap naar de entree van de verhoogde kerk. Onder de kerkruimte bevinden zich kleinere ruimtes ten behoeve van de parochie, met de entree terzijde van de kerkingang. Het 'piazza' zou een stedenbouwkundige verruiming moeten geven langs de straat, maar door het later geplaatste matige hekwerk werkt dit niet zo goed als openbare ruimte.

De zeshoek is een thema in het werk van Ponti. Hij beschouwt deze kristalvorm als een diamant, een 'eindige vorm'. De Pirellitoren heeft ook een (langgerekte) zeshoekige plattegrond. Deze kerk heeft ook enigszins zeshoekig plan, maar het is ook de vorm van een grafkist. De zijbeuken naast het hoofdschip variëren in breedte, van smal naar breed en weer smal eindigend achter in de kerk. Waar de zijbeuken de grootste breedtemaat hebben zijn kapellen en ruimtes voor diensten voor kleinere groepen mensen. Op deze plekken ontstaan aanbouwen tegen het middenschip met eigen gevels. Aan één zijde is de zijuitgang naar de oude begraafplaats. Daar ligt ook de eerste vrouw van Giuseppe Verdi begraven.

De hoofdconstructie van het schip bestaat uit zes witgeschilderde betonnen portalen, plastisch vormgegeven, met steeds wisselende doorsneden, zodat het krachtenverloop zichtbaar is. Bij het zadeldak heeft het portaal een driehoekige doorsnede dat zich verjongt naar de nok. Het is een soort driescharnierspant. De verticalen van de portalen zijn ook aan de buitenzijde zichtbaar zijn. Alle meubels, lampen, de crucifix en zelfs de liturgische gewaden zijn ontworpen door Ponti. De gebrandschilderde ramen zijn in de jaren 70 gemaakt door de schilder Cristoforo De Amicis.

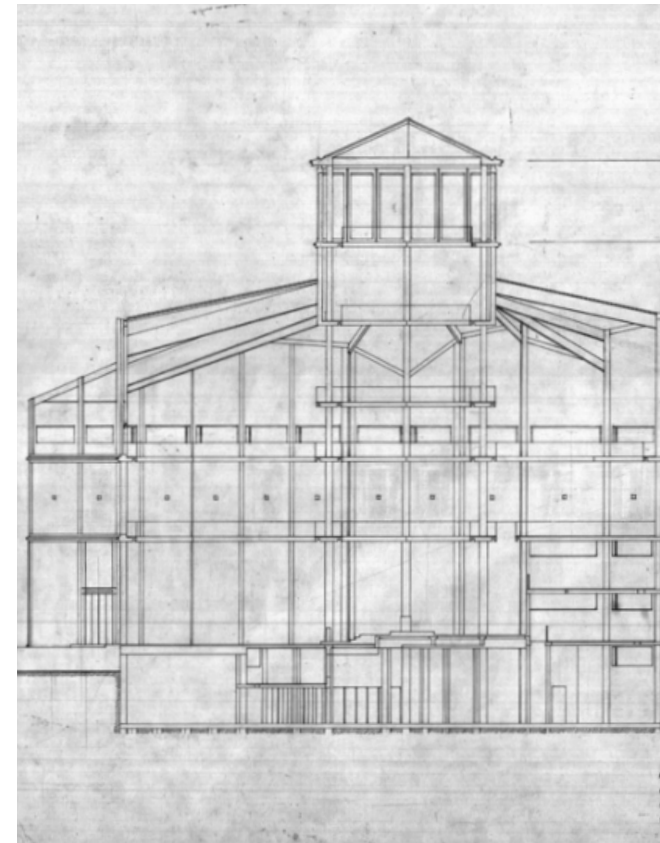

12 | CHIESA DI SANT'ILDEFONSO
CARLO DE CARLI | 1954-1956
Jasper van Zwol

Deze kerk is gebouwd in het programma voor de bouw van 22 nieuwe kerken in Milaan om het tweede Vaticaans Concilie te vieren. Door migratie vanuit het Zuiden ontstond een toename van het inwoneraantal en daardoor de behoefte aan veel nieuwe kerken in Milaan. Tegelijkertijd werkt De Carli aan de kerk Chiesa di San Gerolamo Eminilani in 1952-1965. De kerk Dei San Francesco al Foppino van Gio Ponti is gereed in 1964.

Carlo de Carli (1910-1999) is van begin jaren veertig tot de eerste helft van de jaren zeventig actief als architect, ontwerper, docent en directeur van de faculteit Bouwkunde van de Polytechnische Universiteit van Milaan. Hij ontwerpt innovatieve productiemethoden voor de meubelproductie in Italië en is betrokken bij de X en XI Triënnale en daarnaast directeur van de tijdschriften 'il Mobile Italiano' en 'Interior'.

Van uit de lucht zien we een veelhoekig gebouw bekroond met een zes hoekige lantaarn. De achterzijde is vrij regelmatig afgeleid van de zeshoek. De voorzijde vormt het concave entreegebied en een onderdeel wordt van het grote ronde plein Piazzale Damiano Chiesa. Links en rechts staan twee kleine blokjes met voorzieningen voor de parochie. Helaas is later een lage entreehal tegen de kerk aangebouwd op het verhoogde voorplein. Dit op zich heldere schema van een kerk met een centraal plan scheidt verwachtingen van een grote centrale ruimte met kleinere ruimtes aan de randen, zoals we dat kennen van de Byzantijnse kerken en van de centraalbouw kerken uit de renaissance. Hij maakt echter geen koepel op pendentiefs, maar plaatst de hoofdkolommen direct onder de hoeken van de zeshoekige lantaarn. Zo wordt de centrale ruimte ingenomen door een dominante toren met zes kolommen en vier verdiepingen met

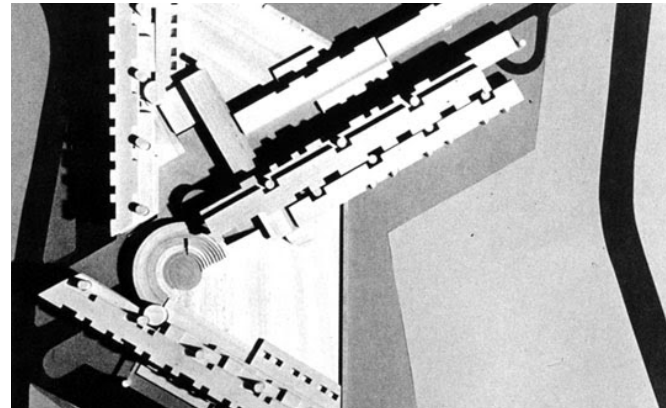
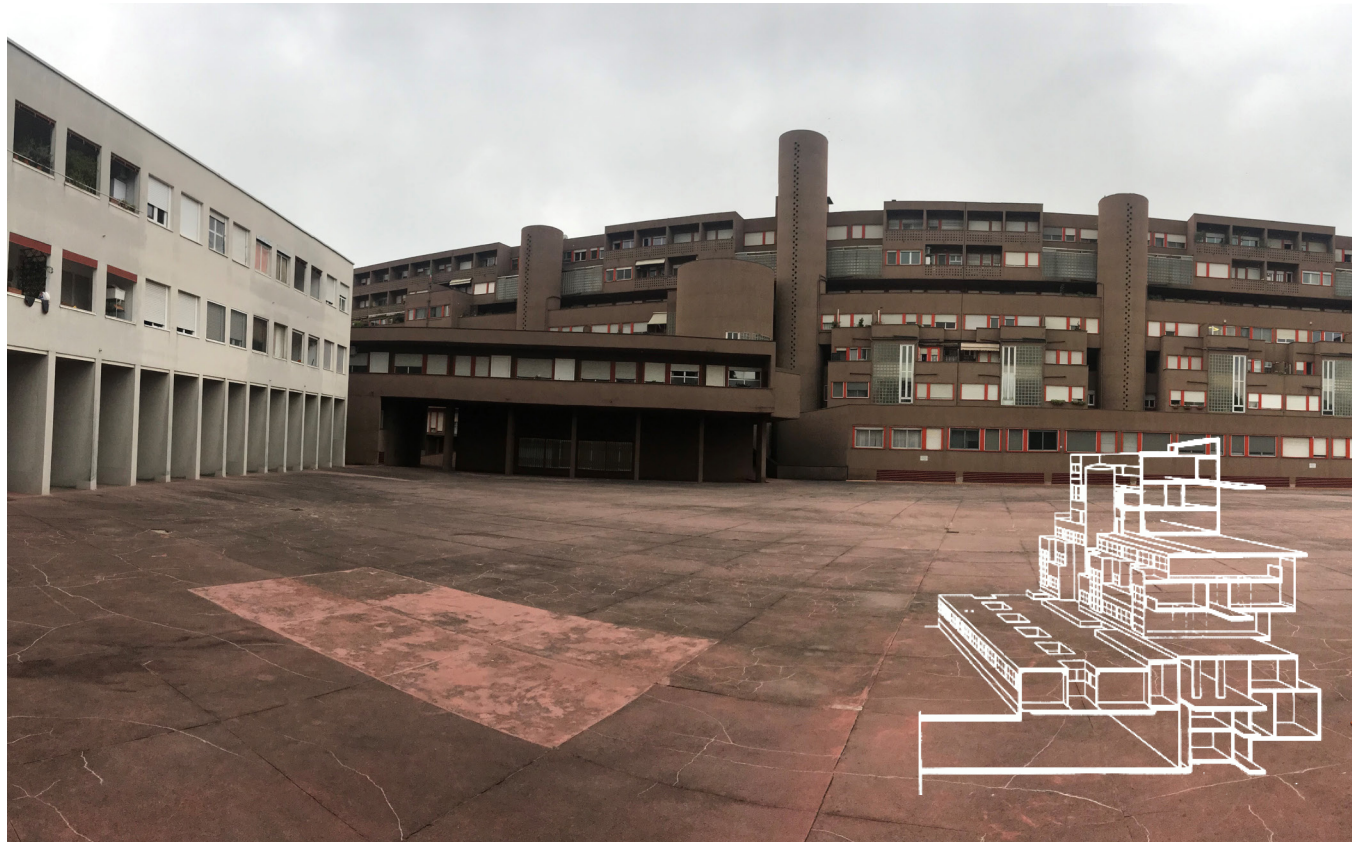

omlopen. De zes kolommen staan rond het altaar waardoor alle nadruk op dit gebied valt, nog versterkt door de lijnen in de vloer die uitkomen bij het altaar. Het centrum wordt object in plaats van ruimte.

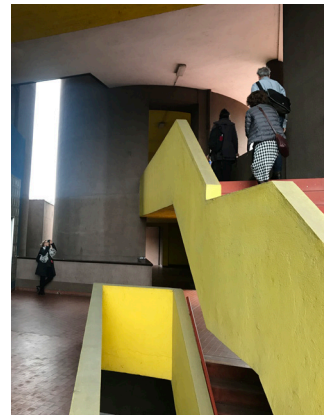
De verlichting van de kerk is bijzonder. Aan de onderzijde van de omlopen in de 'toren' en aan de wanden zijn lichtlijnen aangebracht. Zo wordt de focus op het altaar nog sterker aangezet. Er klinken tijdens ons bezoek geluiden dat de kerk uitstekend als disco zou kunnen dienen. Het daglicht komt spaarzaam binnen door een hoog in de wanden geplaatste band rondom van ramen.

De materialisering is eenvoudig en helder: een betonskelet met invulling van metselwerk in het zicht. Het heeft de uitstraling van een fabriek. In het interieur zijn nergens bekledingen, behalve achter het altaar. Daar zijn de wanden met hout bekleed en in 2012 voorzien van een nieuw verwarmingssysteem van 18 bronzen 'ogen'.

Deze kerk is in twee jaar ontworpen, gebouwd en opgeleverd in 1954. Twee jaar eerder is De Carli begonnen met de Chiesa di San Gerolamo Eminilani, waar hij veel langer over doet, opgeleverd in 1965. Ook hier lijkt de opzet een centraal plan, sterk verwijzend naar een Byzantijnse kerk met koepel en centrale ruimte met zijbeuken van een lagere orde. Van buiten en in de doorsnede zien we dat de perifere ruimtes hoger zijn dan het grote centrum en zich voordoen als zelfstandige onderdelen. Een gebouw als een stad met gevarieerde onderdelen en pleinen, terwijl de Sant'Ilfonso een sterke totaalvorm is.

13 | COMPLESSO MONTE AMIATA
CARLO AYMONINO | 1967-1974

14 | EDIFICIO AL GALLARATESE
ALDO ROSSI | 1969-1973
Ineke Hulshof

Het was nu anders dan mijn eerste bezoek hier in 1976, op excursie naar Tessin en Milaan met Prof. Luning Prak. We studeerden nog en waren al erg onder de indruk van een toevallige ontmoeting met Mario Botta in een van de net door hem gerealiseerde villa's. Dit complex van Rossi kwam op ons als erg streng en hard over. We zijn er niet heel lang gebleven.

In de literatuur wordt lovend over de architectuur, postmodern, geschreven. Het is een icoon voor een periode met dit soort complexen. In Engeland was het Robin Hood Gardens van Alison en Peter Smithson een vergelijkbaar bouwwerk. Dat is inmiddels gesloopt omdat het onbewoonbaar was en sociaal een enorm probleem bleek te zijn.

Nu overkwam mij een gevoel van verloren identiteit. Het is vreemd zo'n hard en lang gebouw in een groene ruimte te zien. Het complex ligt eigenlijk ver buiten de stad en het stedelijke gebied aan de rand van weilanden en akkerbouwland. Het is een gated community, er staat een hek omheen en er is een portier bij de hoofdingang. Het was ontworpen als een ideale microkosmos, een gemeenschap dus. Het is ook een periode goed gebruikt maar daar was nu weinig van te merken.

De smalle travee maten maken het ritme van de kolommen en schijven op de weg die onder het gebouw is gemaakt imponerend en alles overheersend. We zagen er wel heel erg weinig bewoners. Het geheel ademt een tijdgeest die enerzijds vroeg om rationalisme, betaalbare grote woningen in een eenvoudige heldere structuur, en een maakbaarheid van gemeenschap met de voorzieningen die in het overige complex van Carlo Aymonino waren ondergebracht. De ruimte onder het gebouw is echter zonder leven en verbindingen naar de zijkanten. Het gebouw aan de westzijde en het groen aan de oostkant zijn afgeschermd door betonranden.

De twee architecten hadden een urbane ideologie die men met de gebouwen dacht te maken. Rossi was erg onder de indruk van de kunstwerken van Giorgio de Chirico die bijzondere werken met schaduw en licht in stedelijke beelden heeft gemaakt.

15 | PORTELLO, GINO VALLE

Ineke Hulshof

Het betreft een voormalig industrie gebied van totaal 215.000 m², ruim 21 ha. De eigenaar van het gebied, Ennio Brion, had ervaring met het ontwikkelen van vastgoed met beroemde Italiaanse ontwerpers en wilde dit gebied, in een periode die de regeneratie van Milaan kenmerkt, met de beste Italiaanse architecten invullen. Studio Valle Architetti Associati heeft een plan gemaakt met kantoren, woningen, winkels en een park. In het park bevindt zich ook een kinderdag verblijf. Het plan is in 2003 goedgekeurd, het jaar dat Gino Valle overleden is.

De Viale Renato Serra verdeeld het gebied in tweeën. Het is een snelweg die als het ware verdiept ligt in het heuvelachtige terrein. Het park is daar tegen aan gemaakt met een aantal prominente heuvels die ingericht zijn op de vergezichten en een aangenaam wandel gebied vormen. Het gebied ligt vlak bij een belangrijke toegang naar het centrum de Viale De Gasperi. Er zijn twee bruggen die het park met de omgeving verbinden ontworpen door Ove Arup.

Het park is ontworpen door Topotek 1, landschapontwerpers uit Zurich en Berlijn. Aan de noordzijde ligt een complex voor senioren en het park is daarop aangepast met een diversiteit aan beplanting, paden en plekken om te verblijven en te ontmoeten. Ook de berg in het midden is een ontmoetingsplaats.

Voetgangers routes maken de verbindingen tussen de verschillende deelgebieden waarvan het Gino Valle plein het meest opvallend is met een olopend oppervlak en de verbinding met de oude expositie-beurs hallen van Milaan.

16 | RESIDENZE AL PORTELLO
CINO ZUCCHI | 2002-2008
Wilco van Oosten

Nuance in 10 centimeter Compositie en diepte in een dunne gevel

Het werk van Gardella en zeker Caccia Dominioni uit de jaren '50 en '60 in een excursie samen het recentere werk van Zucchi Architetti is interessant, omdat daarmee goed zichtbaar wordt hoe Cino Zucchi voortbouwt op hun werk.

Zucchi Architetti heeft negen gebouwen ontworpen in Gino Valles transformatieplan van het grote terrein in het westen van Milaan waarop tot midden jaren '80 de Portello Alfa Romeo- en Lanciafabrieken stonden. Het project staat op een locatie aan de noordzijde van het gebied, op de rand van een groot nieuw park en grenzend aan een stadssnelweg en een bestaande vroeg 20e eeuwse stadsbuurt. Het bestaat uit verschillende soorten appartementengebouwen en een getransformeerde kantine. De acht nieuwe woongebouwen - zes woontorentjes met een min of meer vierkante plattegrond van circa 14 etages en drie schijfvormige woongebouwen van 8 verdiepingen hebben eenvoudige portiekontsloten plattegronden.

Ze worden gekenmerkt door gevels uit keramische tegels in diverse dicht bij elkaar liggende bruin en beigetinten - 'ontkleurde terracottategels' - staat er op de website van het bureau en een vrije compositie van vierkante en rechthoekige gevelopeningen, balkons kleurvlakken. Daardoor laat zich - ongetwijfeld bedoeld - lastig aflezen hoe de gebouwen in elkaar zitten. Dat geldt voor de meeste woongebouwen van Zucchi.

Subtiële verschillen

De drie schijven met kopgevels aan de zijde van de stadssnelweg en de drie torentjes die aan de zijde van de bestaande woonbuurt staan, zijn een vorm van sociale woningbouw. Uitsnikkende delen van de volumes

en een dakvorm met twee klikken geven expressie aan het silhouet van de 'sociale torentjes'. De geveltegels van deze gebouwen zijn wat donkerder van kleur dan die van de drie woontorentjes met koopwoningen die in de rand van het grote park staan en ook kleiner. Met hun vierkante vorm doen ze daarmee denken aan de fijnbetegelde gevels van diverse woongebouwen in Milaan uit de jaren '60. De grotere beigegrijze tegels van de drie kooptorentjes hebben in mijn ogen iets badkamerachtigs.

De bebouwing is aan de zijde van de woonbuurt introvert: de gevelopeningen zijn relatief klein, en die zijden van de schijven zijn relatief gesloten en de drie torentjes hebben loggia's in plaats van balkons. Wel staan ze vrij in de ruimte. De ruimtes tussen de schijfgebouwen is afgesloten met mooi vormgegeven tuinmuren en hekken, de drie kooptorentjes staan in een gebied omzoomd met een hek en een portiersgebouwtje. Aan de parkzijde hangen aan de schijven stalen frames opgebouwd uit slanke kokerprofielen met daarin op een ontspannen manier verspreid balkons van diverse afmetingen. Voor de drie kooptorentjes geldt dat die frames met balkons rondom te vinden zijn. Dat geeft de verder vrij eenvoudige vierkante volumes expressie.

Twee aspecten van deze acht gebouwen blijven mij het meest bij. De eigen, elegante kleurintinten - bruinen en gedempte groenen, blauwen en paarsen, met af en toe een bijna wit vlak. Maar vooral hoe gevelopeningen op verschillende manieren in een diepte van een centimeter of tien, vijftien zijn vormgegeven: gewone ramen, aluminium schuifpanelen en cassettes waarin die panelen kunnen wegschuiven, af en toe vlakken van tegels in een subtiel contrasterende tint naast een gevelopening, of van een bij de tinten van de aluminium geveldelen passend vlak stuk aluminium. De gebouwen hebben daardoor een ontspannen lichtheid die in Nederland niet veel voorkomt, maar die in de architectuur van Milaan al decennia een rol speelt. Dat Zucchi opgroeide in een appartement in een Caccia Dominioni ontworpen gebouw, laat zijn sporen na.

18 | UFFICI E PIAZZA GINO VALLE GINO VALLE | VALLE ARCHITETTI ASSOCIATI | 2003-2014

Joke Vos

Ism Topotek 1 | landschap en bestratingspatroon verhoogd dek
Fabio Novembre | styling in- en exterieur Casa Milan, kunstwerk op het dak
Emilio Isgrò | kunstwerk op het plein

In Portello bouwde Alfa Romeo in 1908 haar eerste fabriek op een terrein aan de noordwestkant van het centrum van Milaan. Na de overname door Fiat in 1986 werd de fabriek definitief gesloten en in desolate staat achtergelaten tot de bulldozers in 2004 het hele gebied opschoonden voor een nieuw stedelijk Portello.

Ontwikkelaar Ennio Brion wilde het Italiaanse design op de wereldkaart zetten en gaf de opdrachten daarom aan Italiaanse architecten, die zich rond het millennium in zijn ogen als briljant hadden bewezen. Om te beginnen met Gino Valle, die in 2003 de principes van het masterplan nog net kon presenteren voor hij datzelfde jaar overleed. Een gebied van 21 ha met voornamelijk oude autofabrieksterreinen zou worden getransformeerd naar een nieuwe wijk met een groot openbaar park (7 ha), twee nieuwe woonbuurten, een kantorencomplex met commerciële voorzieningen en een winkelcentrum.

Gino was ooit werkzaam in het architectenbureau van zijn vader. Zijn zoon, Pietro Valle, zet de traditie voort als partner van Valle Architetti Associati. Het bureau werkte het masterplan uit en vulde zelf twee belangrijke projecten in: het winkelcentrum (opgeleverd in 2005) en drie kantoorgebouwen op een verhoogd plein.

In het complex is voor 27.200 m² aan kantooroppervlak gerealiseerd op een basement van twee ondergrondse en één bovengrondse verdieping met daarin voorzieningen en 41.000 m² parkeren. Om de levendigheid aan de omringende straten te waarborgen is het basement aan de randen deels afgezoomd met 1500 m² commerciële ruimte (waaronder een restaurant), vide's en entree's naar de gebouwen. Met de configuratie van de volumes en het aanplanten van groen op tegenoverliggende taluds is geprobeerd aan de buitenranden een aangenaam maaiveld te maken, maar de maten blijven supergroot en het publieksvriendelijke programma lijkt onvoldoende (Google mei 2019).

Wij zijn op onze wandeling niet verder gekomen dan de rand van het verhoogde plein. De belangrijkste ontwerptheema's van het complex waren vanaf dat punt ook goed te herkennen, want zijn stedenbouwkundig van aard. Voor Valle was een goede en bijzondere publieke ruimte van groot belang. De aandacht voor de inrichting van het grote park, het maaiveld van de woonbuurten en de voetgangersbrug wijst daarop, maar zeker ook het plein. Dit kreeg niet voor niks bij oplevering op verzoek van zijn bureau zijn naam mee: Piazza Gino Valle.

In het onalledaagse ontwerp zijn in alle drie dimensies verbijzonderingen gezocht. Het eerste thema is een dynamisch maaiveld, te beginnen met het plein. Dat moest het brandpunt van de publieke ruimte van Portello worden. De piazza had ook letterlijk een brandpunt kunnen hebben als het echt concaaf zou zijn gemaakt, zoals bij het Piazza del Campo in Siena is gebeurd. Nu helt het plein 5% over de diagonaal (max hoogteverschil 7m) en zijn alleen de randen bij de gebouwen onder een hoek opgezet. Daarmee wordt wel het geluid van de omringende autowegen prettig afgeschermd.

Het plein is erg groot (17.000 m²). Tijdens ons bezoek lag het er nogal verlaten bij. AC Milan heeft echter één van de gebouwen in gebruik genomen en de voetbalclub kan er vast veel supporters op ontvangen.

Piazza Gino Valle is in gebruik genomen bij de opening van de EXPO 2015. Het plein schakelde het gebouw van Bellini (sinds 1997 een dependance van de FieraMilano) aan een nieuwe wandelroute naar de landenspaviljoens op het feitelijke tentoonstellingsterrein verder naar het noorden. De diagonaal van het plein is onderdeel van de as, die over de verhoogde voetgangersbrug naar Parco Portello leidt en door de woonbuurt Residenze al Portello is gesneden.

Topotek1 heeft de diagonaal als uitgangspunt genomen voor het ontwerp van de bestrating. Een in oorsprong vierkant grid is vervormd alsof het opgezogen wordt door de voetgangersbrug. Het idee voor zo'n vervormd raster leende Topotek1 van Michelangelo, die het toepaste op het Campo del Campidoglio in Rome. De concentrische lijnen leveren ook hier een mooi beeld op.

Een immense tafel (38 m² in oppervlak en 8 m hoog) staat over de diagonaal bovenop het brandpunt en belemmert de zichtassen over het plein. Het midden van de constructie valt samen met een punt van het bestratingraster, maar het vierkant heeft verder geen invloed op de vervorming van de lijnen. Il Tavolo verbaast met zijn plompe, postmodernistische architectuur tussen de vrij neutrale, maar wel elegante kantoorgebouwen. Het dak van het object is ook nog eens kaal, het uitzicht niet toegankelijk en eronder is het donker. Het vastklikken aan de diagonaal lijkt bedoeld om de nieuwe as te benadrukken, maar waarom met deze dwingend dubbel-symmetrische vorm?

Niet alleen op maaiveld is naar dynamiek gezocht, ook een levendige grens tussen bebouwing en firmament is een ontwerpsthema, het tweede. De volumes van de gebouwen, drie strakke schijven, zijn onder wisselende hoeken op het basement geplaatst. De architect noemt ze 'urban mountains'. Hun contouren met de hellende daken zorgen voor een steeds wisselende skyline van de omringende wijken. Het postmoderne gebouw, dat Bellini in 1997 realiseerde, is tot onderdeel

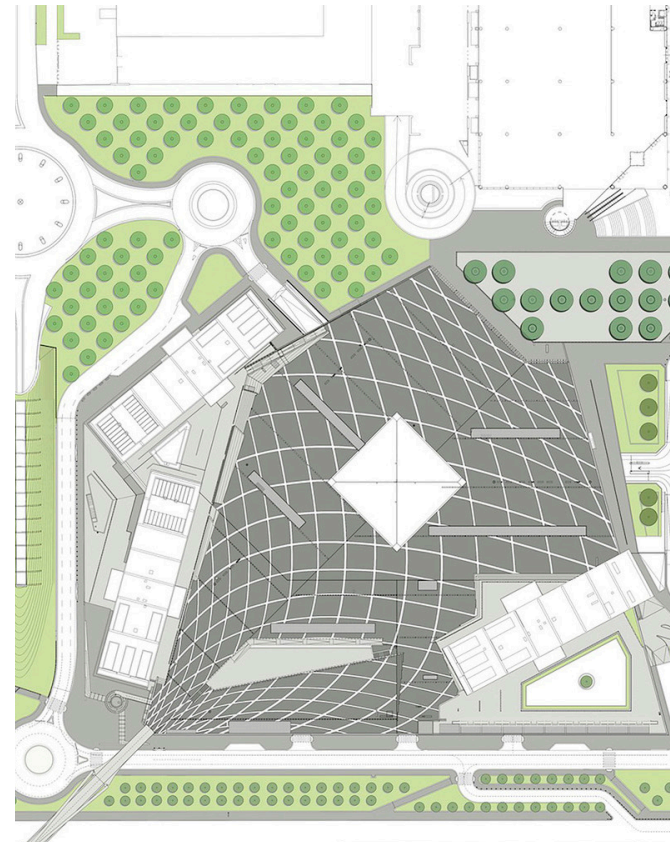
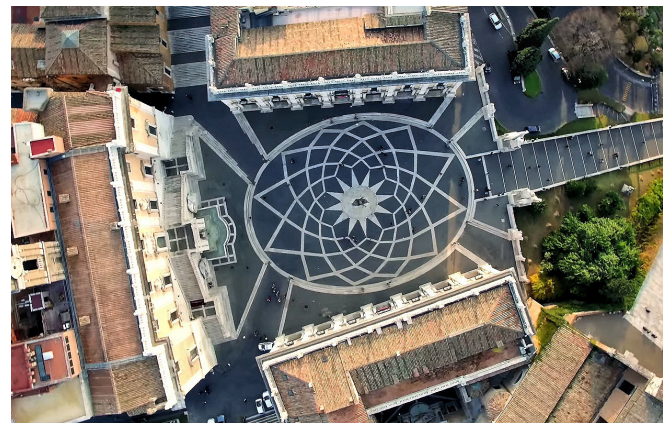
van de compositie gemaakt. De helling van het tympanum van deze vierde 'berg' is aangehouden voor de daken van de kantoorgebouwen. De schijven rondom openen naar Parco Portello, zodat de groene heuvel meedoet met dit stedelijke berglandschap.

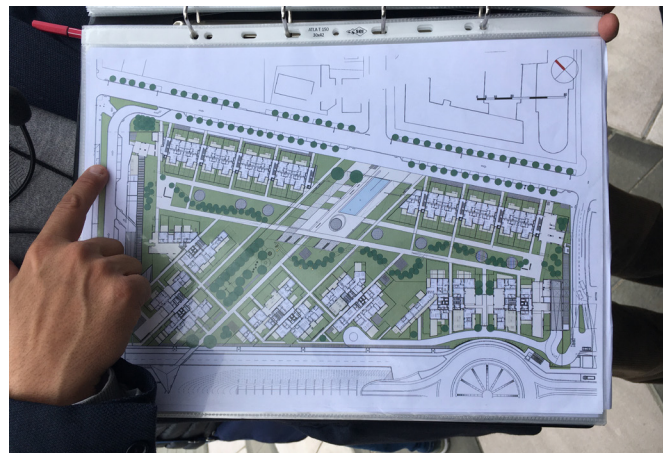
De grijze aluminium gevelpanelen van de kantoren worden naar boven steeds lichter van kleur om het idee van bergen, die oplossen tegen de lucht, nog te versterken. Hier lopen theorie en praktijk wat uit elkaar, maar de subtiele kleurverschillen in de verder zakelijk vormgegeven gevels maken de gebouwen iets zachter.

De rood/zwarte clubkleuren op de gevels van Casa Milan trekken dan wel weer flink de aandacht. Bedacht door architect/kunstenaar Favio Novembre, die ook het interieur van heel Casa Milan voor zijn rekening heeft genomen, te bewonderen op zijn website. Novembre maakte er een totaalopdracht van. Op het dak laat hij silhouetten van voetballers een denkbeeldige bal over de rand schieten.

Op het plein is nog een kunstwerk te zien. Van de hand van Emilio Isgrò, die een tekst kopieerde uit een boek over het Milaan van de 50-er jaren, waar hij weer woorden uit weg lakte, dus het kunstwerk heet: 'Grande Cancellatura per Giovanni Testori'. Het grote wissen, maar van wat...

Het concept van het ontwerp is interessant, maar de grootschaligheid blijft overweldigend. Misschien levert een drukke, zomerse dag met een terras bij het restaurant, jongetjes met fietsjes of voetbalfans, kantoorpersoneel op de banken en wandelaars over de route een aangenamer beeld op. En heel misschien wordt de monstertafel ooit vervangen door een object, dat wel iets

19 | RESIDENZE PARCO VITTORIA GUIDO CANALI | 2009-2014

Joke Vos

We hebben Residenze Parco Vittoria vanuit het park en vanaf de loopbrug bekeken en zagen aan de grote balkons en de hoog boven de gevels oprijzende frames onmiddellijk, dat het is ontwikkeld voor een hoog marktsegment. Op de site van de makelaar bleken de appartementen voor Amsterdamse prijzen verkocht te worden. De 540 woningen zijn uitgevoerd als twee-, drie- en vierkamerwoningen, waarvoor honderd verschillende indelingen zijn ontworpen.

Om ruimte te creëren voor een groen binnengebied zijn de gebouwen langs de randen van de locatie georganiseerd. De ommuurde tuinen van de begane grond woningen schuiven in dit collectieve park. De hooftree's hebben ook hier een uitgang en er liggen gemeenschappelijke ruimten van de torens aan. Tussen de frames die voor de gevels van de appartementen staan, hangen grote balkons, zodat ook op de verdiepingen van eigen planten kan worden genoten. Soms zijn het hele buitenkamers van wel vier meter diep. De penthouses bovenin hebben naast een balkon op woonniveau nog grote dakterrassen met aangelegde plantenbakken. Zonnepanelen op de trappenhuizen verlagen gelukkig wel de collectieve stroomrekening.

Om de groene setting mogelijk te maken is het parkeren ondergronds weggewerkt in een garage van 37.000 m², wat met een snel rekensommetje 2 à 2,5 parkeerplaats per woning betekent als de plaatsen aan de appartementen zouden zijn gekoppeld.

Behalve het mooi aangelegde maaiveld en de grote private buitenruimten is het uitzicht als unique selling point ingezet. Vooral aan de zuid- en westkant, waar zes torens van twaalf verdiepingen rondom uitkijken

op het stadscentrum en de kwadranten van Portello. Het uitzicht wordt extra geborgd door het draaien van de meeste torens met 45 graden ten opzichte van de straat, zodat ze langs elkaar kijken. De hoogbouwtypologie is het stedenbouwkundige antwoord op de grote schaal van de complexen aan de andere kant van de autowegen langs de locatie.

Parallel aan de torens staan twee langgerekte appartementenblokken langs de zuidoostkant van de plot. Eigenlijk zijn het vijfllaagse urban villa's, die via hun trappenhuizen geschakeld zijn. De blokken zijn in lijn gezet met het appartementenblok aan de andere kant van het viaduct. Met de vijf lagen hoogte ontstaat een getrapte overgang naar de lagere wijken aan deze kant van het plan.

Net als bij Piazza Gino Valle is ook in het ontwerp van Guido Canali de grens met de lucht een ontwerp issue geweest. Door het vele meters voorbij de dakrand schieten van de bovenrand van het witte frame pakt de verticale architectuur heel expressief uit. De balkons in de frames zijn juist donker en vallen daarmee weg. Door tussen de frames gestapelde glazen puien toe te passen wordt het ranke beeld nog versterkt. Met de gesloten witte vlakken wordt hier en daar bovenin nog een grafisch spel gespeeld. Soms ook door ze juist in antraciet uit te voeren. Het hele beeld is wel uitermate strak, chique en elegant, maar dat schiet ook wel wat door, bijv aan de koppen van de vijfllaagse blokken.

Een laatste weetje: Als eerbetoon aan de auto-industrie van weleer zijn voor de torens namen van oude Alfa's gebruikt: van Giulietta tot Torpedo. De lange gebouwen heten Alfa en Romeo, dat kon niet missen.

20 | PARCO PORTELLO
CHARLES JENCKS, ANDREAS KIPAR | 2005-2013
Peter Sas

Het betreft een voormalig industrie gebied van totaal 215.000 m², ruim 21 ha. De eigenaar van het gebied, Ennio Brion, had ervaring met het ontwikkelen van vastgoed met beroemde Italiaanse ontwerpers en wilde dit gebied, in een periode die de regeneratie van Milaan kenmerkt, met de beste Italiaanse architecten invullen. Studio Valle Architetti Associati heeft een plan gemaakt met kantoren, woningen, winkels en een park. In het park bevindt zich ook een kinderdag verblijf. Het plan is in 2003 goedgekeurd, het jaar dat Gino Valle overleden is.

De Viale Renato Serra verdeelt het gebied in tweeën. Het is een snelweg die als het ware verdiept ligt in het heuvelachtige terrein. Het park is daar tegen aan gemaakt met een aantal prominente heuvels die ingericht zijn op de vergezichten en een aangenaam wandel gebied vormen. Het gebied ligt vlak bij een belangrijke toegang naar het centrum de Viale De Gasperi. Er zijn twee bruggen die het park met de omgeving verbinden ontworpen door Ove Arup.

Het park is ontworpen door Topotek 1, landschapsontwerpers uit Zurich en Berlijn. Aan de noordzijde ligt een complex voor senioren en het park is daarop aangepast met een diversiteit aan beplanting, paden en plekken om te verblijven en te ontmoeten. Ook de berg in het midden is een ontmoetingsplaats.

Voetgangers routes maken de verbindingen tussen de verschillende deelgebieden waarvan het Gino Valle plein het meest opvallend is met een oplopend oppervlak en de verbinding met de oude expositie-beurs hallen van Milaan.

**21 | CHIESA NOSTRA SIGNORA DELLA MISERICORDIA
MANGIAROTTI, MORASSUTTI | 1956-1957**

Peter Sas

De kerk, gelegen in Baranzate, een stad ten noorden van Milaan, wordt gekenmerkt door de eenvoud van zijn vorm en zijn elementen, die het maken tot een abstract werk. De structuur bestaat uit vier taps toelopende kolommen, die binnen het volume zijn geplaatst, en de twee hoofdbalken waarop zes voorgespannen X-vormige balken zijn gelegd. Het dak is gemaakt van hardsteen, versterkt door een ribben constructie die op de X-vormige balken liggen.

De wanden rondom bestonden uit grote dubbele glazen panelen waartussen een polystyreen als isolatie was aangebracht, dat ook het licht filterde. Bij de restauratie van de kerk in 2014 zijn deze panelen vervangen door drie dubbele glaspanelen met het middelste paneel van melkglas, omdat de eerdere constructie van twee glaspanelen waartussen een isolatie van polystyreen, ernstig vervallen was. Deze gewijzigde gevelopbouw heeft het comfort in de kerk sterk verbeterd. Ongewijzigd gebleven is de ingetogen en meditatieve sfeer die in de ruimte aanwezig is door het gefilterde licht van de panelen.

Een tussenvloer, geplaatst boven de entree, biedt ruimte aan het orgel en het koor. De architect heeft de constructie van deze vloer uiterst zorgvuldig gedetailleerd en de trap naar deze verdieping is door haar detaillering van een poëtische eenvoud.

Ook het doopvont, het wijvatervat en tabernakel zijn door de architect ontworpen. Een groot kruis en de panelen van de kruiswegstatie zijn aan kettingen in de ruimte opgehangen.

Onder de kerkruimte is een souterrain, bereikbaar middels een hellingbaan, dat ruimte biedt aan een ontmoetingszaal, de sacristie en een kleine crypte. In het talud, dat tegen het souterrain is opgeworpen, zijn glaspanelen aangebracht waardoor licht valt in de ruimten half in de grond.

De kerkruimte heeft een hoogte van 10 meter met een basis van 14 bij 28 meter. De vloer van de kerk is opgetild naar een niveau gelijk aan de bovenkant van de muur die het terrein van de kerk omheint. Deze muur is opgetrokken met grote kiezelstenen en beton en deze materialisering contrasteert uitzonderlijk goed met het technische uiterlijk van de gevelpanelen en de strakheid van het gebouw. Naast de kerk is een klokkentoren opgetrokken uit corten staal. Een smalle stalen spiltrap voert tot boven in de toren.

Bron: de beschrijving van de kerk in Arciitectural Guide Milan, Carlo Berizzi

22 | MONDADORI HEADQUARTERS OSCAR NIEMEYER | 1968-1975

Wilco van Oosten

Bekend gevelbeeld, onverwacht Grieks dorpje

Een belangrijke reden om deel te nemen aan deze AetA-excursie naar Milaan, was om eindelijk oog in oog te staan met het Mondadorigebouw van Oscar Niemeyer. Met op mijn netvlies het monumentale beeld van die lange reeks witte slanke kolommen en bogen op verschillende afstanden van elkaar en het donker glazen volume daarachter, gereflecteerd in de waterpartij met daardoorheen een vlakke dam. Iets van Brasilia in Europa.

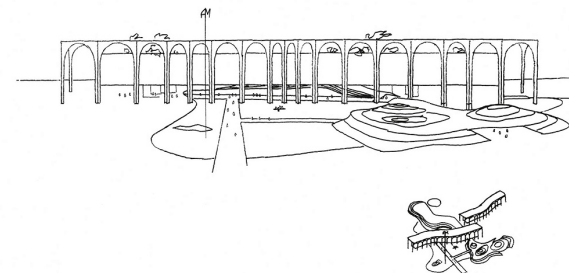
Dat is natuurlijk geen toeval. In de loop van de jaren '60 besloot de in 1907 opgerichte uitgever Mondadori om een nieuw hoofdkantoor te bouwen buiten het centrum van Milaan. Op een goed bereikbare plek in Segrate, vlakbij luchthaven Linate. Op een reis door Zuid-Amerika raakte Giorgio Mondadori onder de indruk van Niemeyers ministerie van

buitenlandse zaken, het Itamaratypaleis, in Brasilia. Dat moet toen nog in aanbouw geweest zijn, het werd pas in 1970 in gebruik genomen. In 1968 gaven de broers Arnaldo en Giorgio Mondadori Niemeyer opdracht om het nieuwe hoofdkantoor te ontwerpen. De bouw begon in 1970 en in januari 1975 werd het in gebruik genomen. Interessant detail: de firma kocht de ruim 16,4ha grote kavel in 1968, maar verkocht die in 1970 aan verzekeringsmaatschappij Generali, die het gebouw liet bouwen en er eigenaar van werd. Mondadori werd huurder.* Carlo, onze gids, vertelde hoe de aannemer en Niemeyer het enthousiasme voor de architectonische mogelijkheden van ter plaatse gestorte beton deelden.

Terug naar waar het om begonnen was: dat prachtige lichtvoetige beeld van een langgerekt rookglazen volume hangend in een betonconstructie die staat op ijle driehoekige kolommen op verschillende afstanden van elkaar eindigend in elegante bogen waarvan de straal steeds past bij de afstand tussen de kolommen eronder. En waar het werk van Niemeyer weleens als grof gemaakt wordt beschreven, kan ik dat van deze constructie niet zeggen. Scherp en elegant, met een mooi, subtiel reliëf van de smalle bekistinglatten.

Dat beeld kende ik. De wereld eronder en ernaast nog niet.

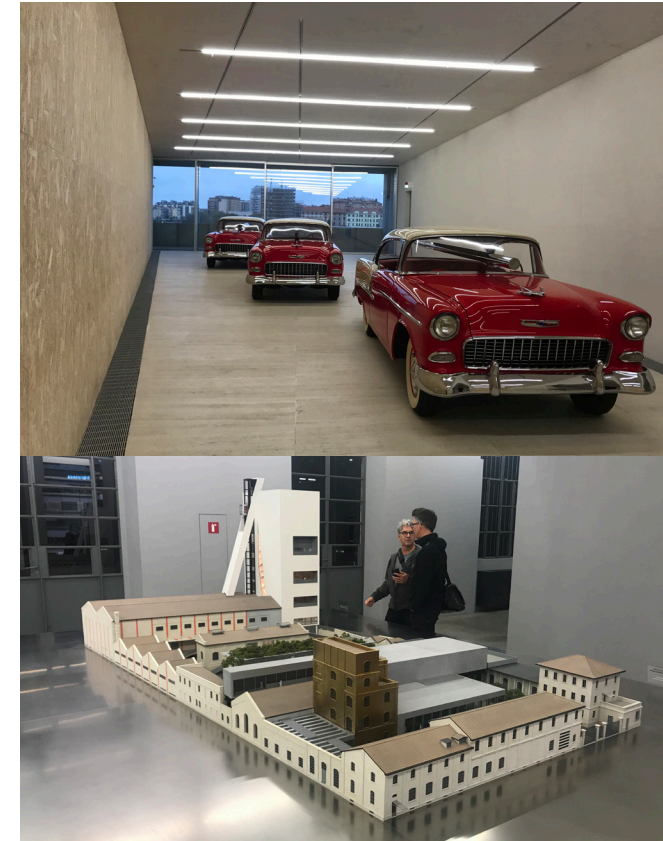
Het gebouw bestaat eigenlijk uit drie lagen: het hangende kantoorvolume, een landschappelijk ingericht maaiveld daaronder en daarnaast en een intrigerende onderwereld die via patio's her en der daglicht krijgt.

Je betreedt het gebouw via de met grove rechthoekige leistenen tegels belegde pleinruimte op maaiveldniveau onder het glazen kantoorvolume. Op twee plaatsen is er een entreegebouw tussen de hangende kantoren en het ondergrondse programma. Daar waar toegang geboden wordt tot de twee kernen van het gebouw: de hoofdingang en een achteringang. De gesloten geveldelen van de twee entreevolumes zijn betegeld met witte tegels met een tekening van zwarte vormen.

De kantooretages bleven voor ons gesloten, de onderwereld echter niet. Die bracht een verrassing: een grote patio die je het gevoel geeft op het plein van een Grieks dorp te staan, met rondom bijna boerse zware houten deuren in mintgroen en geel in zware grof gestucte witte muren. Een zware, lage arcade in wit stucwerk aan twee zijden zorgt voor schaduw. En met een betonnen bank omringde put blijkt een venster in de vloer van het plein dat zicht geeft op een ruimte eronder. De daken van het ondergrondse programma vormen een heuvelandschap van beton dat doorloopt aan de andere kant van het gebouw. Minstens zo interessant als dat iconische beeld van kolommen en volume.

23 | FONDAZIONE PRADA
OMA, REM KOOLHAAS | 2008-2018
Vera Yanovshchinsky

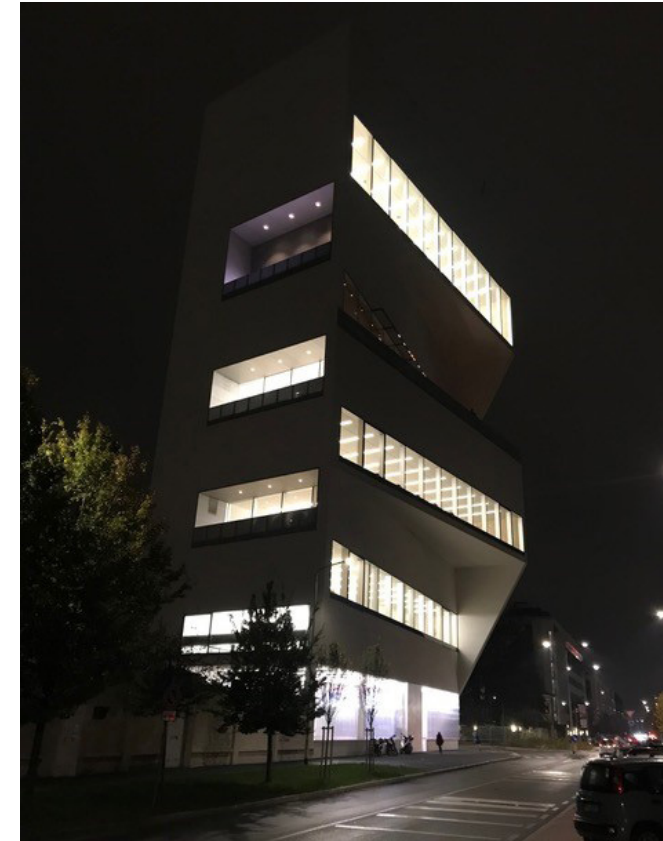
Op initiatief van Miuccia Prada en Patrizio Bertelli is een verlaten distilleerderij complex op een terrein van 19.000m² getransformeerd in een complex waar hedendaagse kunst en cultuur worden gepromoot. De architect is Rem Koolhaas.

Aan het einde van de middag naderen we het complex, het is nog daglicht en we kijken vol verwachting uit naar de beloofde gouden 'Haunted House' die ons tegenmoet zou schitteren maar het is een grijze namiddag en de nevelen van de Po vlakte zijn op Milaan neergedaald; geen zon die het goud tot leven brengt, slechts een geelkleurig gebouw.

Enkele bosjes in bloei met goudkleurige bloemen staan op de voorgrond als aankondiging en compensatie tegelijk.

Het hele complex bestaat uit een verzameling kleinschalige oude industriële gebouwen die volgens onze gids Carlo Berizzi geen architectonische waarde hebben maar omdat ze allemaal met dezelfde aardkleurige stucwerk zijn afgewerkt krijgen ze volgens hem die waarde wel. In eerste instantie dacht ik dat dit inderdaad een slimme zet was maar bij nader inzien ben ik er aan gaan twijfelen en nu terwijl ik er op reflecteer heb ik steeds meer het gevoel dat door deze keuze iets essentieels verloren is gegaan:

De verschillende gebouwen - waarvan de oudste uit 1910 - hebben allemaal dezelfde uniform aangemeten gekregen waardoor ze niet meer individuele verhalen vertellen maar een achtergrondkoor zijn geworden voor de twee solisten; de Haunted House en het nieuwe 'Torre', een museum voor hedendaagse kunst.

De witte toren is het meest opvallende gebouw op het terrein. Het verandert steeds van kleur onder invloed van verandering van de kleur van het licht en van dag naar nacht Binnen in de Torre zijn er drie onderdelen te onderscheiden, een lift, een trap en expositiezalen. Op advies van onze zeer goed geïnformeerde gids nemen we de lift naar de bovenste verdieping. De rit is spectaculair, je maakt een verticale wandeling door Milaan en dankzij de schuine buiten constructie voelt het alsof de lift schuin naar buiten schuift en niet rechtstandig omhoog gaat, een attractie op zichzelf. Op de bovenste verdieping kun je met een glaasje in de hand genieten van de wijde omgeving alvorens je de uitzonderlijk brede wokkeltrap afdalt en de expositiezalen betreedt. De vloeren zijn trapezevormig, breed aan één kant en smal aan de andere kant wat een enorme impact heeft op de perspectief en de ervaring van de kunst.

Het vloer oppervlak van de expositiezalen is relatief klein terwijl de verkeersruimtes relatief groot zijn maar door de open verbinding tussen deze onderdelen valt het onderscheid tussen verkeer en expositie en het gehele gebouw inclusief trap en lift (ca. 50% van de vloer oppervlak) heeft een museum functie.

We verlaten het terrein in het donker, het goudkleurige Haunted House is verdwenen in het donker evenals de in aardekleur gestucte gebouwen en alleen de toren schittert met zijn verlichte zalen in de nu donkere gevel.

28 | CA'BRUTTA
GIOVANNI MUZIO | 1919-1923
Juliette Daniëls

Dit is het eerste werk van de Lombardische architect Giovanni Muzio. Het gewapend betonnen 5 verdiepingen hoge woongebouw met zijn hyperbolische curve aan de hoofdstraten, Via della Moscova en Via Turati, wordt als het ware doorsneden door een privéstraat. Een formele classicistische boog op grote kolommen vormt de overgang tussen het publieke en het privé domein en is kenmerkend voor vele van zijn latere ontwerpen in Milaan. Ca'Brutta is manifest voor Muzio's visie op de relatie tussen gebouwen en stad. Zijn motto is altijd gebleven: "Er is geen architectuur zonder stedelijke planning".

Het gebouw is een typisch voorbeeld van Milanese neoklassieke Novecenta-architectuur. De oplossing voor het stedenbouwkundige probleem van het maken van een groot woonblok dat enerzijds een onderdeel is van de "poort" die naar het Stazione Centrale leidt en anderzijds grenst aan de historische stad heeft hij opgelost door een synthese te realiseren tussen een "kleine stad" – de privé straat - en een "groot huis" –de hyperbolische curve aan de hoofdstraten.

Tijdens de restauratie in 2013-2016 zijn de grijze tinten van het pleisterwerk waarmee de betonnen gevel is bedekt, samen met het wit van Travertino-marmar en afgewisseld met roze en zwarte pleisterdecoraties in hun originele vorm hersteld. In de tijd van de oplevering van dit woongebouw werd deze vereenvoudigde classicistische gevel van pleisterwerk als lelijk beschouwd (Ca'Brutta = lelijk huis) maar latere architectonische stijlen zoals het postmodernisme namen deze kenmerken over.

Ca'Brutta wordt beschouwd als het eerste moderne woongebouw van Milaan. De stedenbouwkundige inpassing is m.i. bestendig gebleken. De twee totaal verschillende werelden die het in zich draagt, het kleine en het grote, vind ik nog steeds passend en verliest zijn waarde niet.

29 | PALAZZO MONTECATINI

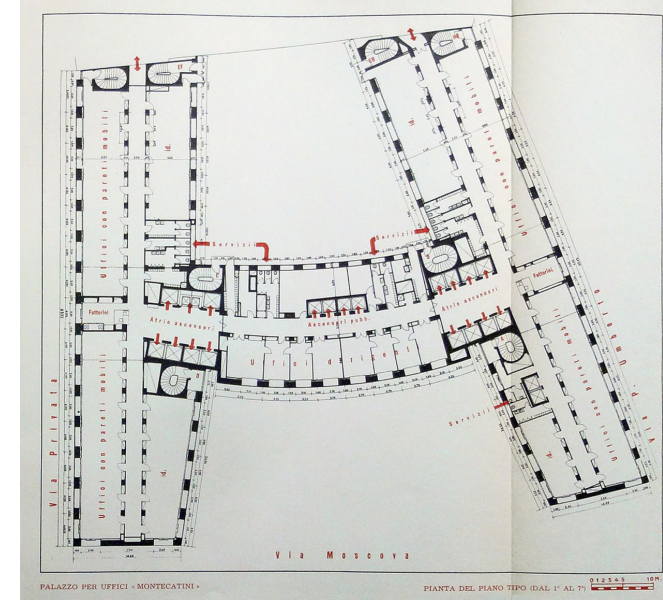
GIO PONTI | 1935-1936

Juliette Daniëls

Dit kantoor is gebouwd als hoofdkantoor voor Montecatini, een toonaangevend chemisch bedrijf dat materialen als aluminium en marmer produceerde. De president van Montecatini, Guido Donegani, gaf architect Gio Ponti als opdracht mee geavanceerde bouwtechnieken en de door Montecatini geproduceerde materialen te gebruiken om de vooruitstrevende avant-garde geest van het bedrijf in het ontwerp van het hoofdkantoor tot uitdrukking te laten komen.

Het trapeziumvormige terrein bepaalde mede het H-vormige grondplan in plaats van de traditionele binnenhof typologie. Het centrale deel, 60 m. hoog, heeft 12 verdiepingen en huisvest de kantoren van de leidinggevenden. Aan weerszijde twee vleugels van ieder 40 m. hoog met 8 verdiepingen voor de medewerkers. Het grondplan reflecteert de hiërarchische organisatiestructuur van het bedrijf. De lichte ronding in het centrale deel benadrukt de verticaliteit.

Het rit waarop het gebouw is gebaseerd, 4.1 m², komt voort uit een zorgvuldige analyse van de minimale grootte die nodig is voor een werkruimte bestaande uit bureaus voor 4 werknemers. In totaal zijn er 1500 werkplekken. Het was een voor zijn tijd zeer geavanceerd modernistisch kantoorgebouw dat tot in de kleinste details door Gio Ponti werd ontworpen van plaatstalen bureaus en bureaustoelen tot plat in de gevel liggende aluminium ramen. De gevel is bekleed met groen Cipollino marmer dat een "stormachtig" effect verkreeg doordat Ponti de blokken kops liet zagen – "tempesta". Dit creëert een spiegelende gevel.

Volgens Ponti moet een gebouw werken als een diamant, de omringende stad moet weerspiegelen in het gebouw, de stile Milano. Het gebouw werd na oplevering meteen populair in Milaan.

Het tijdens WOII zwaar beschadigde kantoor is herbouwd waarbij er in opdracht van Guido Donegani maar tegen de zin van Gio Ponti, een verdieping is toegevoegd.

De stedenbouwkundige inpassing vind ik nogal bruto, op zichzelf staand en niet meer van deze tijd. Het gebouw voegt zich niet echt naar zijn omgeving en is moeilijk aanpasbaar aan de veranderde samenleving.
Juliëtte Daniëls

30 | SECONDO PALAZZO MONTECATINI
GIO PONTI | 1947-1952
Loes Verhaar

Het Secondo Palazzo Montecatini is vormgegeven als een gedifferentieerd bouwblok. Aan het plein een hoger element dat met de lichte hol gebogen gevel een antwoord geeft op het tegenovergelegen Ca' Bruta. Langs de hoofdstraten lagere bouwdelen met een teruggelegde bovenste laag. Het lage bouwdeel aan de via Montebello sluit het blok. Hier maakt de bijzondere gevel met fijne patronen een subtiele knik ten opzichte van de begane grond.

De gevel van de toren bestaat uit glas in een concaaf van aluminium omsloten door een lijst met een bekleding van Novolato Apuano marmer. Het concaaf blok benadrukt de positie van de entree en versterkt de slankheid van de toren. De langsgevels zijn vergelijkbaar met het eerder gebouwde Palazzo Montecatini. De horizontale aluminium draairamen liggen in het vlak van de marmeren gevel. De gevel weerspiegelt zo de lucht van Milaan en viert Milaan als stad van de nevel.

Ca' Bruto en het Secondo Palazzo Montecatini zijn bijzondere elementen in het stedelijk weefsel. Een groot deel van de omringende wijk bestaat uit bouwblokken die zijn opgebouwd uit verschillende percelen. Ca' Bruta en het Secondo Palazzo Montecatini zijn gedifferentieerde bouwblokken die door één architect zijn ontworpen.

**30 | ABITAZIONI PIAZZA MIRABELLO, PIAZZA MIRABELLO 1
JAN ANDREA BATTISTONI | 1968**

Loes Verhaar

Tussen 1964 en 1968 ontwerpt en bouwt de architect Jan Andrea Battistoni een woongebouw in opdracht van de Raad van Weeshuizen en de Pio Albergo Trivulzio in Milaan. Het gebouw is één van de belangrijkste voorbeelden van Milanese residentiële architectuur van de jaren 1960.

Op een voormalige bouwblok is het schijfvormige gebouw aan de noordzijde geplaatst en laat zo ruimte voor een groen plantsoen. De compositie wordt gekenmerkt door een reeks robuuste uitstekende kroonlijsten. In de gevel wisselen geprefabriceerde panelen in antracietgrijs grit af met dennenhouten luiken. De compactere basis is, net als de kroonlijsten, uitgevoerd in platen van verouderd trachiet in combinatie met reeksen Franse deuren uitgerust met rolluiken. De vierde verdieping is omgeven door een groot perimeterterras met overhangende geperforeerde dakranden. Het laatste niveau is een mansarde en herbergt kleinere appartementen; in de kelder bevindt zich de bijbehorende garage, met toegangshelling aan de achterkant via San Fermo.

De liften ontsluiten vier appartementen per verdieping. De appartementen op de standaardverdiepingen, met twee onafhankelijke eigenaren en service-ingangen, kijken uit op het plein. De servicegebieden liggen op het noorden. De compactheid van de gebouwschil, de elegante samenstelling van de gevels, de verfijning van de materialen, de zorgvuldige constructiedetails en tot slot de helderheid van de stedelijke inpassing geven het gebouw op Piazza Mirabello een prominente positie binnen de traditie van de Milanese architectuur.

**31 | PAC | PADIGLIONE D'ARTE CONTEMPORANEA,
PAVILJOEN VOOR HEDENDAAGSE KUNST
IGNAZIO & JACOPO GARDELLA | 1949-1954**

Ieke Frankenmolen

Het PAC, paviljoen voor hedendaagse kunst, is in Milaan een museum voor de gemeentelijke moderne kunstcollectie. Het museum richt zich op tentoonstellingen, experimenten en onderzoek.

Het PAC ligt direct naast de Villa Reale, een neoclassicistisch paleis uit 1786, met daarin de Galleria d'Arte Moderne. De gebouwen liggen in een parkgebied net binnen de centrumring aan de noordoostzijde. Wel jammer dat het PAC zich niet toont aan de straat door een lange dichte gevel van beige metselwerk langs de Via Palestro (centrumring).

Het museum werd in 1954 gevestigd in de voormalige paardenstallen van de Villa Reale. Deze verbouwing was ontworpen door de architect Ignazio Gardella. Maar op 27-07-1993 werd het gebouw zwaar beschadigd door een autobom van de Cosa Nostra. 3 jaar later was de herbouw gereed, eveneens ontworpen door Gardella, samen met zijn zoon Jacopo. In Google Satelliet is goed te zien dat het langwerpige entreegedeelte nog een oud dak heeft met rode pannen. De grote tentoonstellingszalen zijn nieuw met glazen sheddaken. In google is zichtbaar dat de daken deels zijn open-gezet, waarschijnlijk voor beluchting. In de hoge zalen eronder is alleen kunstlicht.

Het lijkt een rustig museum qua bezoekersaantallen, misschien omdat deze hedendaagse kunst minder toegankelijk is. Toch is het museum zeer de moeite waard door het bijzondere ontwerp van vader en zoon Gardella.

Het gebouw ziet er van binnen overzichtelijk uit. Knap ontworpen, want qua doorsnede blijkt het gebouw zeer inventief. Het museum heeft deels 1 en deels 2 lagen, die in elkaar over lopen met subtiele hoogteverschillen.

Het langwerpige smalle entreegedeelte (onder het oude rode dak, loodrecht op de Via Palestro) heeft 2 lagen:

- De ontvangsthall met de balie, toiletten, een barretje en de museumwinkel.
- Erboven is de filmzaal, deels in open verbinding met de ontvangsthall.

In de ontvangsthall is een trapje van ca. 70 cm omhoog naar de tentoonstellingszalen, die alle met elkaar in verbinding staan. De zalen zijn hoog, alleen aan de zuidgevel (parkzijde) is het museum opgedeeld in 2 lagen.

Aan de dichte noordzijde (langs de Via Palestro) zijn 5 hoge zalen voor moderne en conceptuele kunst.

Aan de zuidelijke parkzijde is in de hoge ruimte een galerij gehangen. We zien daar:

- Een verlaagde zaal (ca. 70 cm) met uitzicht op het park via een lange glasgevel, onderbroken door slanke metalen kolommen. Het ronde plafond van deze zaal is hoger in het midden (over de lengte).
- Erboven (alleen aan de gevelzijde) is een ingehangen galerijverdieping, open naar de hoge binnenzaal.

Deze smalle hoge toonzaal heeft een dichte gevel als tentoonstellingswand. Aan de buitenzijde van de gevel ziet deze dichte gevel er bijzonder gedetailleerd uit: rode keramische tegels met deels gaaswerk ervoor.

De hoge toonzaal is bereikbaar via een elegante betonnen trap vanuit de middenstrook. Vanuit de hoge toonzaal kan men ook neerkijken op de kunst in de 5 grote hoge zalen. De hoge middenstrook is leeg gehouden. De bijzondere gewelfde vloerdikte van de galerijverdieping (zichtbaar in het plafond eronder) is waarschijnlijk bedacht om een dunne vloerdikte zichtbaar te maken vanuit de middenstrook.

Ook mooi is het ontworpen hekwerk langs de galerijverdieping.

32 | VILLA NECCHI CAMPIGLIO
PIERO PORTALUPPI | 1932-1935
leke Frankenmolen

Villa Necchi Campiglio is een art-deco villa in een groot ommuurd privé park, net ten oosten van de binnenste centrumring. Via een portiersloge aan de Via Mozart 14 wandelen we in ca. 10 minuten door het park naar de villa. De villa is tussen 1932 en 1935 ontworpen en gebouwd door architect Piero Portaluppi (1888 – 1967), een creatief en briljant ontwerper. De opdrachtgever was Angelo Campiglio met zijn vrouw Gigina Necchi en haar zus Nedda Necchi. De familie behoorde tot de hoge middenklasse van de Lombardijse industriële families. En is vooral bekend geworden door de Necchi naaimachines. Na de dood van Angelo in 1980 bleven de beide zussen - kinderloos - wonen in de villa.

Zij bestemden de villa en hun geld voor de FAI (Fondo Ambiente Italiano), de organisatie die sinds 1975 (oprichtingsdatum) in Italië veel rijksmonumenten beheert. De schenking werd geëffectueerd in 2001, toen de laatste zus Gigina overleed. Na renovatie is de villa sinds 2008 open voor publiek, op afspraak en onder begeleiding van een gids. Het is een zeer grote villa in 4 lagen, maar de villa toont zich kleiner vanaf de buitenzijde. De totale oppervlakte is ongeveer 500 m² x 3 lagen + ca. 200 m² op laag 4.

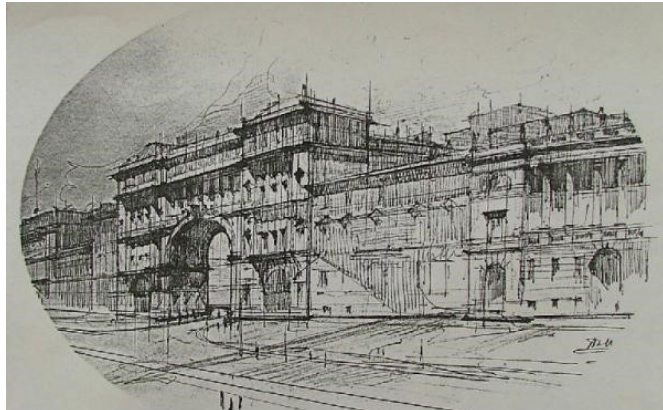
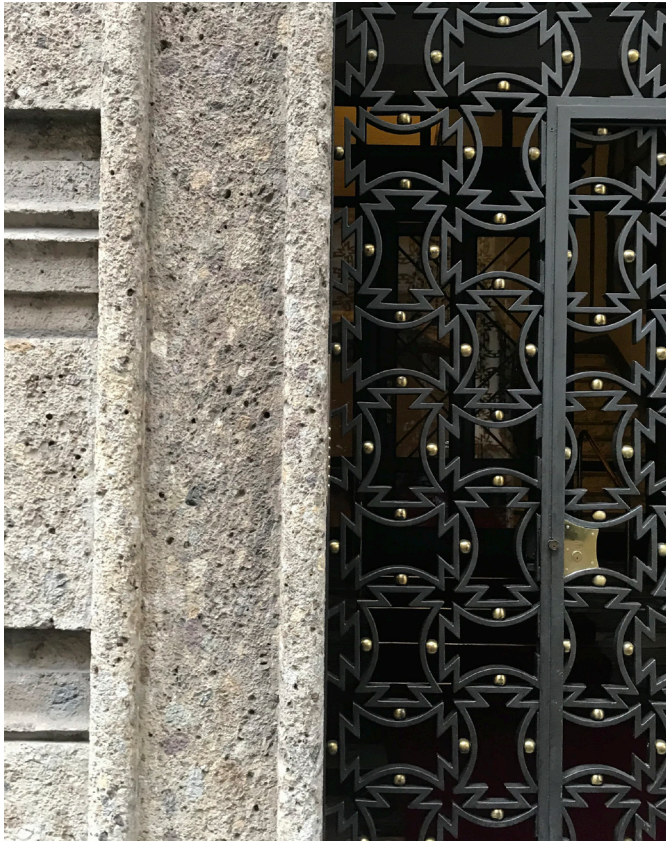
1. Er is een half verdiepte kelder met de keuken, sportzaal en filmzaal (niet bezocht).
2. De begane grond, op ca. 1 meter boven het maaiveld, met de woon- en ontvangstkamers en kantoorruimtes.
3. De verdieping met alle slaapkamers, kleedruimtes en 2 badkamers.
4. En daarboven een kleinere verdieping voor het service-personeel (niet bezocht).

De buitengevel - met een ritmische raamverdeling - suggereert een extra hoge verdiepingshoogte van de begane grond, doordat het gevelpleisterwerk doorloopt tot de ramen van de slaapverdieping. Hierdoor krijgt de villa een extra voornamelijk uitstraling. De woning is nog volledig ingericht, compleet met prachtig meubilair, bibliotheek, kroonluchters, de keuken met pannen, serviezen en glazen, de slaapkamers met gevulde linnenkasten, etc. Op de begane grond vinden we de grote - in notenhout afgewerkte - entreehal met een ruime trap. Vanuit de entreehal zien we de bibliotheek en de leeskamer. Daarnaast de grote salon die later is uitgebreid met de veranda (dichtgezet). Al deze kamers kunnen met elkaar verbonden of gesloten worden door grote schuifdeuren. Aan de andere zijde van de grote hal is de garderobe met de toiletten. Daar zijn ook 5 kamers met de functie van eetkamer, rookkamer, studeerkamer en 2 kantoorruimtes. Op de verdieping zijn meerdere slaapkamers, alle voorzien van kastenwanden. Er is ook een prachtige kastengang met rond plafond; en aan het eind van deze gang het licht van buiten. We zien 2 elegante badkamers, 1 in roodbruin marmer en 1 in grijsbruin marmer.

De inrichting van de villa is in art nouveau stijl, met veel meubels ontworpen door de architect zelf. We zien bv. houten bedden met ronde nachtkastjes (en ronde deurtjes en lades). De kostbare schilderijen zijn afkomstig van de FAI, geschonken door enkele rijke Milanezen en door galeriehouders.

Ook het buitengebeuren is door Portaluppi ontworpen: de tuinen, de pergola, het zwembad met marmeren trappen en de tennisbaan.

33 | PALAZZO IN CORSO VENEZIA PIERO PORTALUPPI | 1926-1930 *Guus Baneke*

Alle machtig wat een kolos.
De bovenkant van de toeg van de doorgang reikt tot aan de kroonlijst van de hoogste belending aan de Corso.

Zo'n poort verwacht je in een Hauptbahnhof van rond de vorige eeuwwisseling of in een gebouw voor een wereldtentoonstelling, waar hij dan onderdeel is van een middendeel dat wat naar voren komt ten opzichte van de zijvleugels.
Hier staat hij tussen twee nog hogere bouwvolumes die met hun lijsten en attiekverdieping boven alles uittoeren.
En hij staat er een beetje verloren tussen.
Te hoog om onderdeel te zijn van de plint. Maar te laag om in de gevelcompositie tot aan de kroonlijst te passen. Dus krijgt hij zijn eigen "tussen"-kroonlijstje.
De behandeling van de penanten boven deze lijst en de getoogde ramen hebben helemaal niets te maken met de vormtaal van de rest van de streng geordende gevelvlakken aan de Corso.

Vergeleken met de sobere sokkel van het hoofdvolume is de dwarsrichting van de poort uitbundig gedetailleerd.
De zuilen van de toeg staan, ook in hun basement, geheel los van de natuurstenen plint. De kapitelen zijn opgebouwd uit vlakliggende bladmotieven. In andere plannen van Portaluppi schuift hij die zuilen naar de rand van de rijweg, wat dan resulteert in een veel smaller en dus ook lager boogje dat duidelijk bij de plint aan de belangrijkste straat hoort. Daar heeft de architect hier duidelijk geen zin in. Het tussendeel met de poort is deel van een andere wereld waar je ingezogen wordt, die van de dwarsstraat.

Palazzo in Corso Venezia

Ca'Brutta

Eenmaal onder de poort door snap je afwijkende details in het tussendeel aan de Corso. Hier hangen stervormige balkons boven penanten met geometrische figuren. En omlijsten geometrische ornamenten de balkons.

De grootste verrassing komt als je terugkijkt; de poort vormt een logische afsluiting van de stadsstraat. Hij past hier perfect binnen de gevelopbouw en de hoogte van de kroonlijst.

Het lijkt er op dat de Corso onze architect maar matig interesseert. Hij heeft zijn gebouw gemodelleerd als twee L-vormige volumens rond de via Salvini. En in de verbindende poort en de gevelwanden van die straat gaat hij pas echt los.

Uit archiefmateriaal en omschrijvingen op diverse sites blijkt dat de architect meerdere versies van de gevel aan de Corso heeft getekend. Vooral versies waarbij de poort ingevoegd is binnen een doorlopende gevelcompositie aan de Corso. In de gebouwde variant is de "kloppende" compositie moedwillig opengebroken en presenteert de vormentaal van de dwarsstraat zich aan de Corso.

Een paar foto's van Casa Brutta van Muzio zijn laten het verschil in de wijze van inpassing van de dwarsstraat zien.

Vanaf de Via Moscova lijkt de dwarsstraat bij Casa Brutta stedelijker te zijn ingepast. De gevels lopen de hoek om en de bouwblokken zijn helder gedefinieerd. Je verwacht een echte straat. Bij Portaluppi aan de Corso is het qua vormentaal en massa-opbouw op het eerste gezicht veel rommeliger. Hoe hoog de poort ook is, als je de stoplichten wegdenkt verwacht je geen levendige stadsstraat achter de poort..

Maar terugkijkend naar de Via Moscova is de poort van Muzio niet meer dan een decorstuk op een kale binnenplaats.

Bij Portaluppi kom je, als je eenmaal de poort door bent, in een nieuwe stedelijke ruimte.

34 | CASA E TORRE RASINI LANCIA E PONTI | 1933-1934 Guus Baneke

Evenals het project van Portaluppi aan de Corso Venezia, is dit project te beschouwen als een arrangement van onderdelen. Maar hier is dat principe tot het uiterste doorgevoerd binnen de U-vormige basisplattegrond (pagina 97 van de gids) van het bouwvolume. De twee bouwdelen pakken ieder afzonderlijk de verschillende rollen op die een bebouwing in stedenbouwkundig en programmatisch opzicht op deze situatie zou kunnen vervullen.

Het hoekvolume is in bijna ieder opzicht een nieuw palazzo dat zich met abstracte middelen voegt naar de oudere palazzi aan de Corso. Bijna, want waar in de andere gebouwen een plint of basement er voor zorgt dat het gebouw stevig op de grond staat, laat Ponti de subtiele verticale ordening in de marmerbekleding van de gevel stuklopen op een minimaal plintje waarvan de profilering onderbroken wordt in het midden van de bovenliggende plaatverdeling. De gevelordering mag beslist niet op de grond landen. Het witte volume lijkt dan ook een beetje te zweven, en komt pas bij de dubbele ingangsportalen aan de Corso op de grond terecht.

De toren is ontworpen op een maximale gevellenlengte en -hoogte aan het park. Het lijkt er op dat een deel van het bouwprogramma, dat op de hoek niet passend was voor de situatie, hier goedge maakt moest worden. Het basement is zeer robuust en sluit aan op de materialisering en de hoogte van de naastliggende poort van het park. De baksteendetailering van de verdiepingen is een vrolijke mix van twintigerjarenmotieven, uitlopend in een strakke horizontale geleiding bij de loggia's.

In de tekening van de bouwaanvraag is een natuursteenbekleding te zien welke doorloopt van het hoekvolume tot in het basement van de toren. In de uitwerking is ieder verband in materiaal vermeden. Wat een lef om binnen een opdracht zulke verschillende atmosferen naar de buitenwereld te tonen.

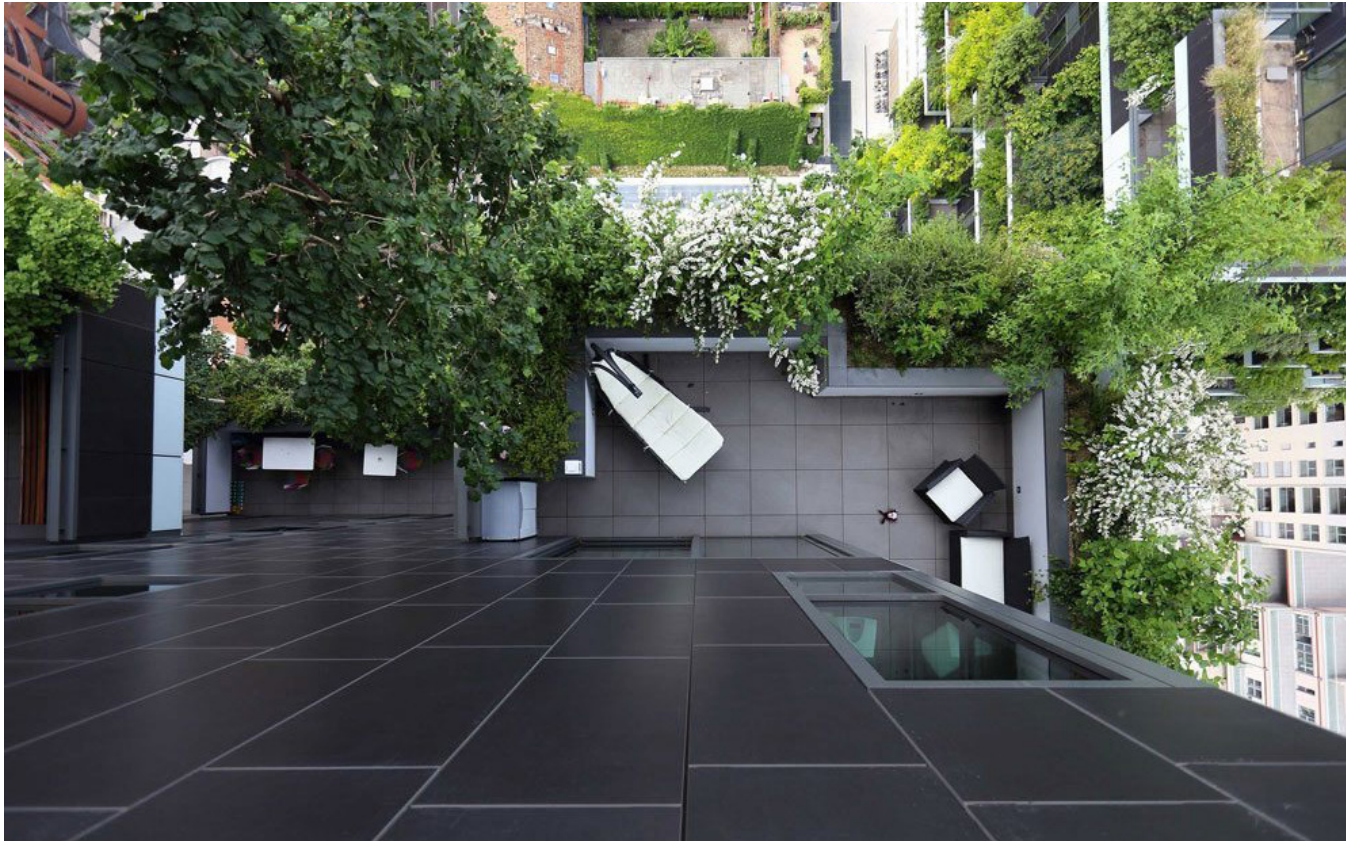

35 | BOSCO VERTICALE
STEFANO BOERI | 2008-2014
Eric Thijsen

Bosco Verticale ontworpen door Stefano Boeri, bestaat twee woongebouwen van 80 en 112 meter hoog met een plint van commerciële functies. De gebouwen zijn voorzien van 800 bomen en 15.000 vaste planten en struiken. Onder het project is een parkeergarage aanwezig voor onder andere bewoners. Het project is 30.000m² groot exclusief parkeergarage.

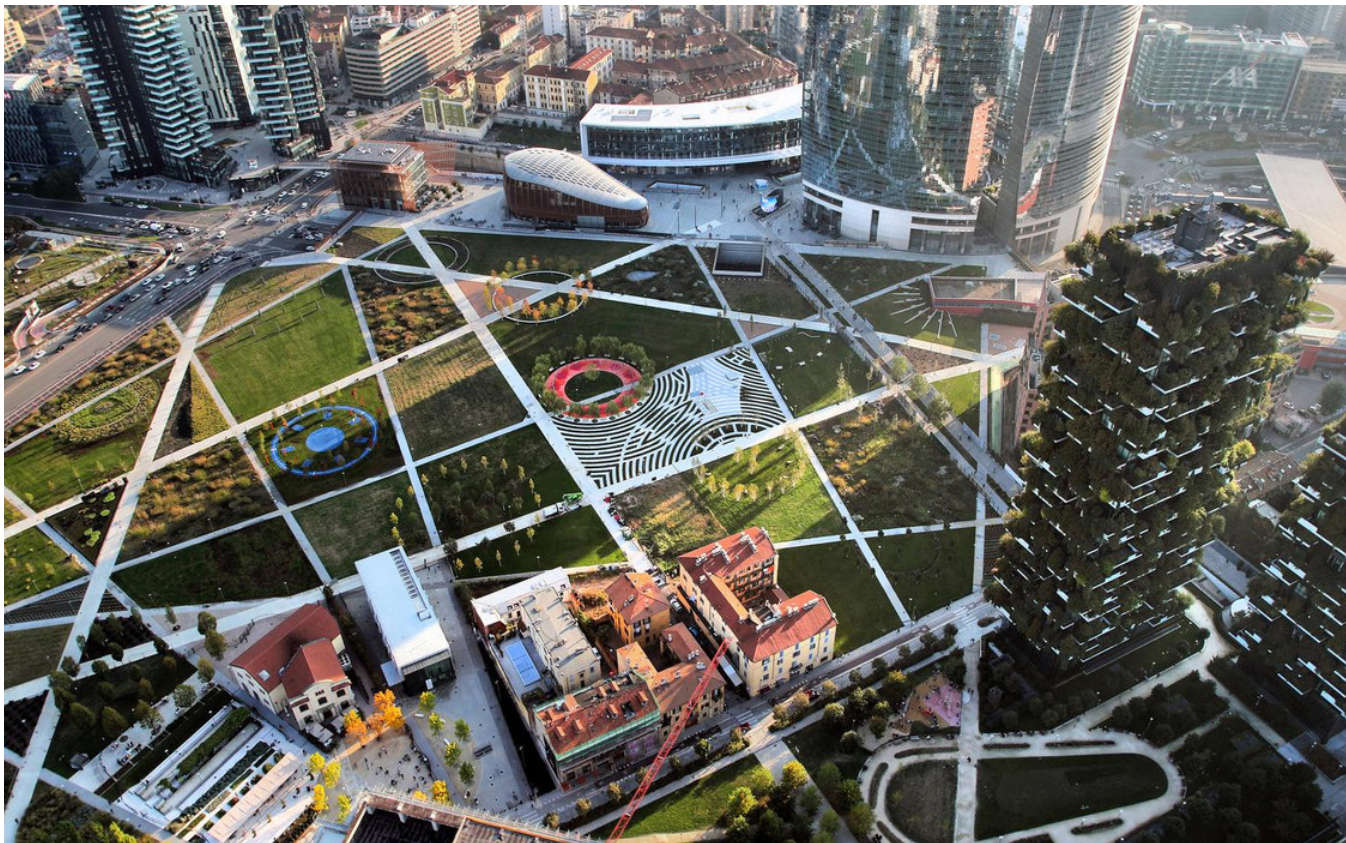
Het project maakt deel uit van de private ontwikkeling van het gebied Porta Nuova door één ontwikkelaar. Het omvat een gehele buurt inclusief winkelcentrum, kantoren en openbare ruimte. De belangrijkste openbare ruimte is het stadspark Alberi van 10 hectare ontworpen door Inside Outside. De torens staan aan de noordrand van het park en zijn met hun balkons en uitzicht georiënteerd op het zuiden en centrum van Milaan.

De twee torens liggen terug ten opzichte van de straat. De torens staan diametraal ten opzichte van elkaar vanwege privacy en maximaal uitzicht. De plint en toegang tot de torens zijn abstract vormgeven in spiegeland glas, daardoor is er nauwelijks interactie tussen de plint en de omgeving. Het groen van de toren heeft een functie voor de bewoners, als habitat en als beeld in en voor de stad. Het heeft geen verknoping met het stadspark anders dan een habitat. De nabijheid van een park met een beperkt aantal bomen roept de vraag op of een stadsoase met bomen niet eenvoudiger in het park gerealiseerd had kunnen worden.

De beplanting bevindt zich op de drie meter uitstekende balkons. De beplanting bepaalt het beeld van de torens in de stad en het uitzicht van de bewoners. Het groen zorgt voor zuurstof en CO2 opslag, filtert het zonlicht en fijnstof en is een habitat voor vogels en vlinders. In de beplanting bevinden zich ook fruit dat deels de bewoners deels door de onderhoudsdienst geoogst wordt. Het gebouw sluit aan bij de Milanese cultuur van "groene" private dakterrassen. Het onderhoud en de irrigatie van het Bosco Verticale vindt centraal plaats en niet door bewoners. De balkons zijn zodanig gepositioneerd dat het groen voldoende ruimte heeft de balkons zijn twee tot drie lagen hoog. De balkons zijn wit en contrasterend met het groen uitgevoerd. De torengevels zijn terughoudend in kleur en vorm. De beplanting in zijn variatie met de seizoenen heeft de hoofdrol. Naast 'altijd' groene planten zijn er ook bladverliezende bomen, waardoor de torens in de verschillende seizoenen van kleuren verandert. Er zijn beuken, eiken, esdoorns, varens, acacia's en klimop. De beplanting is met intensieve engineering gerealiseerd en heeft een grootte van 2,0 ha in totaal. Het bijzondere is dat de bomen en struiken tot wasdom zijn gekomen en werkelijk zo groot zijn dat ze de gehele gevel zijn geworden.

37 | LA BIBLIOTECA DEGLI ALBERI
INSIDE OUTSIDE - PETRA BLAISSE | 2004-2018
Jan Poolen

Een besloten prijsvraag van de gemeente Milaan in 2004 voor een 9 ha. park bij de Porta Nuova werd gewonnen door Petra Blaisse.

Het idee is de creatie van zowel een botanische tuin als wel een publiek park. Een bibliotheek van bomen. Het resultaat is een moderne versie van een klassieke tuin, schreef recent de Architect in een groot artikel over het park. Een park dat de verschillende wijken moest verbinden en uit haar isolement moest halen.

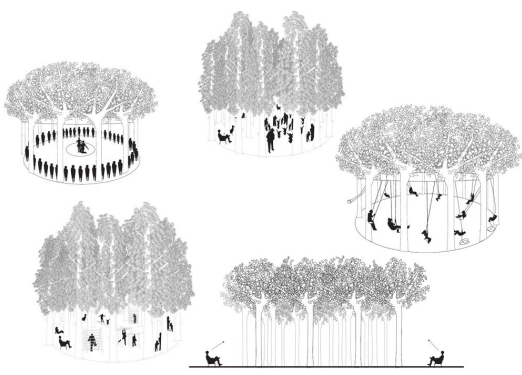
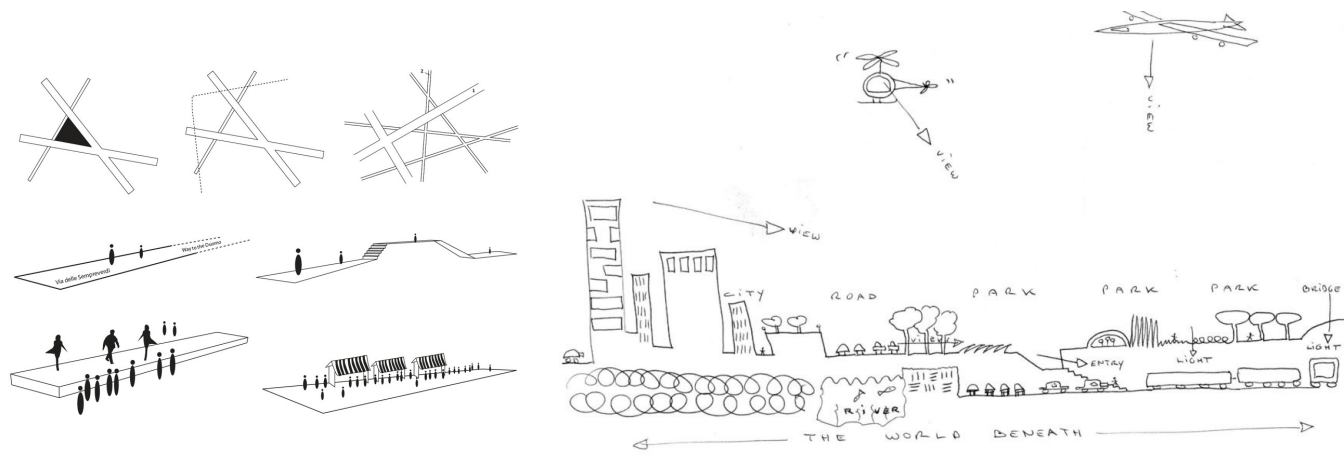
De daarmee ontstane lineaire paden verdeelt het park in verschillende velden, eilanden, met een eigen invulling en identiteit. In die 64 velden zijn cirkels aangelegd met verschillende planten en 23 soorten bomen. Een rijkdom aan soorten en plekken. Het is een gebied met een grote infrastructurele complexiteit.

Het was een gebied met 35 eigenaren die met elkaar moesten komen tot een gezamenlijk plan. Dat leverde een complex onderhandelingsproces op. Het eerste masterplan was van Boeri. Hij bedacht een traditioneel park en zijn eerste toren was balkonloos en zonder groen.

Het park oogt erg bedacht en is kwetsbaar. De vele schrale plekken en afzettingen laten dat zien. Het mist een zekere robuustheid die je bij groen zou verwachten, zoals bij het Central Park van Olmsted in New York. Het is meer een groene plek in de stad geworden, onderdeel van het drukke stedelijke leven. Een park zou als een oase van rust en groen moeten werken, dat doet het nog niet. Ik wil zeker de tijd nog ruimte geven. Het park is nog jong. Wellicht nog te vroeg voor een oordeel.

Net zo bedacht is natuurlijk de groen toren van Boeri. Het lijkt wel of in verticale zin hier het meer klassieke robuuste park is gerealiseerd. Waar de toren zelf verborgen gaat onder de vele bomen is het park nog wel heel erg kaal. Daarnaast hoe publiek is dit park? Het blijft eigendom van de eigenaren en de bewoners mogen het slechts gebruiken. Ik begrijp dat er ook een soort beheercontrole is door de eigenaren op het gebruik terwijl dit stuk stad toch gewoon aan de stad toekomt. Voor en van iedereen. Maar dit is precies wat we ook elders in de stad zien. De stad is van de ondernemers die grote complexen in de stad hebben aan gelegd. Deze delen worden nu deels wel weer aan de stad toegevoegd maar het blijft een hybride vorm van eigendom met in zichzelf functionerende staddelen. Zo werk het park ook een beetje. Het vormt een nieuw eiland in het complexe stedelijk weefsel.

38 | FONDAZIONE FELTRINELLI
HERZOG & DE MEURON | 2016
Jan Poolen

Het multifunctionele project hoofdkantoor van de Feltrinelli Foundation, van het Zwitserse bureau Herzog & de Meuron wordt sterk bepaald door de ligging naast de resten van de Spaanse muren uit de 16e eeuw en de scherpe vormtaal.

De sloop van de muren en de verwoestingen in de tweede WO bepaalden sterk de sfeer in dit gebied. Het gebied had 'iets' nodig om weer mee te kunnen in de volgende periode. Het project volgt de stedelijke morfologie van dit deel van de stad en manifesteert zich als een nieuwe landmark. In één keer te bevatten en redelijk ééndimensionaal. Een statement, bepaald door haar snedes en dominante structuur van beton en glas. Het gebouw moet het ook daar van hebben. Het bezit nauwelijks grote toegevoegde architectonische verrassingen. Het is als object al zeer aanwezig.

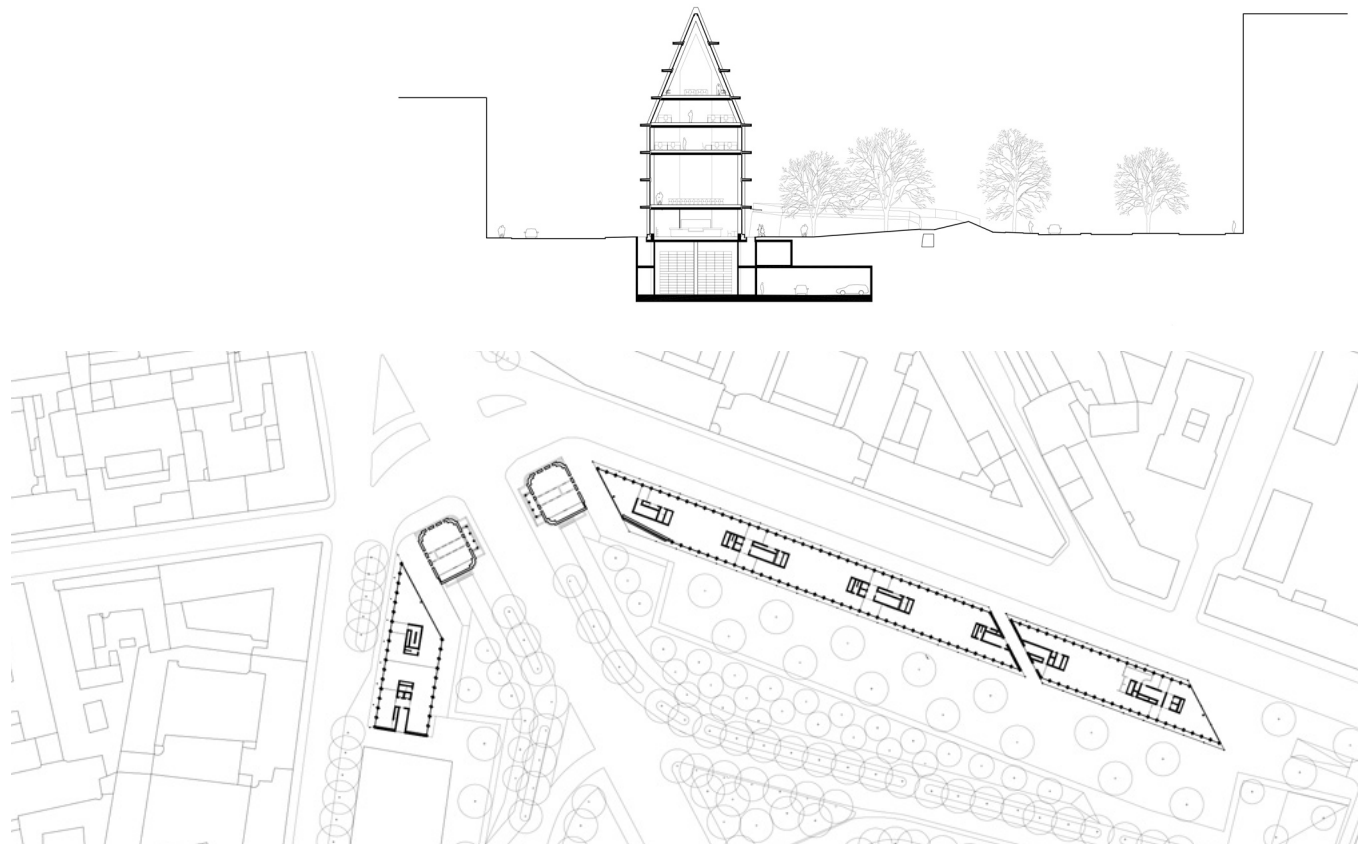
We kennen het werk van Herzog & de Meuron, sterk in concept en materiaal en detail. De impact op de omgeving is enorm en positief. Een soort herdefiniëring van het gebied die architectuur kan hebben. Daar zit m.i. de grote verrassing en waardering. Op vele punten doet de nieuwbouw iets in de stad. De vele doorkijken van en naar dit gebouw zijn indrukwekkend. De twee poortgebouwen met een scherpe hoek worden symmetrisch doorsneden door de Porta Volta. Een sterk referentiepunt in Milaan met een link naar de traditie van tweeling gebouwen in de stad. De twee gebouwen maken ook ruimte voor een genereus groen gebaar aansluitend aan de boulevards en muur. Het plan refereert aan de Gallaratese van Aldo Rossi en de Velasca toren van BBPR. Maar ook aan de Ospedale Maggiore, the Rotonda della Besana the Lazzaretto and Sforzesco Castle," aldus Herzog & de Meuron.

Vooral de Velasca met haar opvallende constructie zien we hier sterk terugkomen.

De betonnen horizontale, zich herhalende structuur, is zeer dominant aanwezig, zoals de verticale steunberen van de Velasca toren. De architectuur is geïnspireerd op de schaal van de Milanese architectuur. Het is het architype van een traditioneel huis maar door deze schaal en vorm krijgt het een iconische betekenis.

42 | CASA TOGNELLA
IGNAZIO GARDELLA | 1947-1953
Elisabeth Edhoffer

Op een druilerige grijze ochtend stonden we aan de rand van het Sempionepark bij het Casa Tognella van Ignazio Gardella (1905 – 1999): een gebouw van vijf verdiepingen, bestaande uit twee flankerende volumes die verbonden worden door een servicezone met trappen, liften en ruime hal, met op elke verdieping een appartement van ca. 500 m²'s. Kijkend naar de plattegrond was het met name de tegenstelling die mij had geïntrigeerd, tussen de rationeel georganiseerde slaapvleugel aan de stadszijde en het 'zwieriger' en luchtiger vormgegeven woongedeelte aan de parkzijde, met een licht golvende gevel en terrassen met uitzicht op het park, nog niet wetende dat hier 'iets bijzonders' aan de hand was.

Onze gids besteedde veel aandacht aan het volume aan de stadszijde, aan de detaillering, het materiaalgebruik, de gevelopbouw, maar was snel klaar met de gevel aan het park. Die was volgens hem niet uitgevoerd zoals Gardella hem had ontworpen. Daarom had Gardella het auteurschap van het gebouw ontkend. Ik werd nieuwsgierig wat hier precies aan de hand was en ging op zoek.

In een artikel in Domus, gepubliceerd in 1951, is Gia Ponti vol lof over het 'Casa al Parco' en de architect, die 'niet aflatend nauwgezetheid in architectonische expressie nastreeft'. Het gebouw is volgens Ponti interessant vanwege een aantal aspecten: bijvoorbeeld het dak dat zich losmaakt van de gevels en als een 'halo' boven de bouwvolumes zweeft; de detaillering van de kozijnen die bijna in het vlak van de gevel liggen, waardoor een stevige massa ontstaat, 'ondoordringbaar, zonder onderbreking'; en het interieur, dat een modern kader vormt waarbinnen 'objecten en boeken en meubels van alle stijlen

en periodes ... worden verbonden door een consistentie in keuze en smaak - met andere woorden door cultuur'. Ponti ondersteunt zijn betoog met een aantal foto's, maar een foto van de gevel aan het park ontbreekt. Ook Ponti volstaat met een korte opmerking dat het huis niet werd voltooid volgens het ontwerp van Gardella. Helaas, geen tekening van het oorspronkelijke ontwerp. Uit een noot maak ik alleen op dat de gevel aan het park op elke verdieping een andere beweging had moeten maken. Misschien had de gevel oorspronkelijk inderdaad de zwierigheid en luchtigheid die ik had verwacht?

Uit andere bronnen begrijp ik dat Gardella tijdens het ontwerpproces in conflict was geraakt met de familie Tognella en als architect werd vervangen. Was het ontwerp van de gevel aan het park inzet van het conflict? Had Gardella zijn 'niet aflatende nauwgezetheid' parten gespeeld? Ik zal het nooit weten. En evenmin hoe Gardella oorspronkelijk de gevel aan het park had ontworpen.

Overigens was ook de familie Tognella na de voltooiing niet helemaal tevreden over het resultaat. Uiteindelijk verlieten ze het pand, waarna het twee decennia leeg stond, tot aan de renovatie in 2011. Daarbij ontstond een stevige controverse, onder andere over een geplande ophoging, en die resulteerde ook nu weer in een vervanging van de architect, die de renovatie meer in de geest van Gardella zou uitvoeren. Bovendien werd het gebouw als 'architectuur van bijzonder historisch-artistiek belang' geregistreerd. En daarmee werd het auteurschap, ook al werd het oorspronkelijk door hem ontkend, uiteindelijk toch nog stevig aan Gardella gekoppeld.

43 | CASA RUSTICI GIUSEPPE TERRAGNI | 1935 *Stefan Gall*

Casa Rustici is een gebouw uit het interbellum, aan de boulevard Sempione, aangelegd toen Milaan de hoofdstad was van Noord-Italië, een vazalstaat van Napoleon (1805-1814). Terragni wilde het gebouw bevrijden. Met allerlei zaken heeft hij concessies gedaan aan de klassieke traditie: materiaalgebruik, begane grond (piano nobile) en vooral de 'voornaamheid' van de zijde aan de stadsboulevard.

Twee vrijstaande bouwstroken staan haaks op de boulevard. De schuine hoek van het blok wordt beantwoord door een uitstekend bouwdeel. De ingang aan de boulevard ligt niet in het gebouw, maar in de open ruimte tussen de bouwdelen.

Toch is de gevel aan de boulevard representatief: er zijn niet zomaar balkons vóór de kopgevels gehangen; de balkons zijn architectonisch sterk verweven met de achterliggende kopgevels.

De woningplattegronden van veel van de 'moderne' luxe en grote appartementengebouwen hebben een middengang met aan de donkere zijde dienstentrekken en aan de zonnige verblijfsruimtes. In Casa Rustica is dit ambivalent. Het 'penthouse' op de bovenste verdieping (ontworpen voor de ontwikkelaar van het gebouw) lijkt een 'opengekraakt' appartement: de middengang is een 25 meter lange brug over het binnenterrein (en domineert). De begane grond heeft een marmeren gevel, de verdiepingen stuuc en geprofileerde puimstenen beplating.

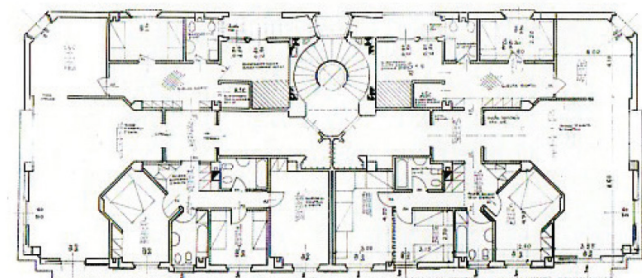

44 | CONDOMINIO IN VIA MASSENA
LUIGI CACCIA DOMINIONI | 1959-1963
Stefan Gall

Net als het eerder gebouwde condominio in de vlakbij gelegen Via Ippolita Nievo staat dit gebouw autonoom in de ruimte. Het staat onder een hoek met de rooilijn van de Via Massena en geeft het gevoel dat de achter het gebouw gelegen park Giardino Valentino Bompiani, een voormalig spooreplacement, tot aan de straat reikt. Het gebouw staat zo in het park. Misschien heeft daarom het gebouw wel afgesneden hoeken.

De vrijstaande autonome ligging wil niet zeggen dat het een alzijdig gebouw is. De naar de straat gerichte oostzijde heeft een "guscio protettivo", een "beschermende schil", met intussen prachtig verwerde keramieke tegels. De westelijke parkgevel van de 10 lagen appartementen heeft een gevel met telkens verschillende verdiepingshoge raamposities en schuifende buitenschermen, waardoor de individuele woning niet meer herkenbaar is. Een doorgaand balkonhek benadrukt de collectiviteit van het gebouw.

Er zijn maar twee appartementen per laag. Het hek volgt de kavel met tussen hek en gebouw een collectieve tuin.

AUTONOME MODERNE ARCHITECTUUR EN HET KEURSLIJF VAN DE STAD | HET INDIVIDU IN DIALOOG MET DE GEMEENSCHAP

Stefan Gall

Modern was het meest gebruikte woord dat de gids sprak tijdens de wandelingen door Milaan. Het verbaasde mij dat de moderne architectuur die ons getoond werd was geen architectuur is die voortkomt uit een efficiënte woningplattegrond (voor het 'existenzminimum' met 'Frankfurter Küche') of een optimale bezonning, gestandaardiseerde bouwwijze of het socialistische paradigma van gelijkwaardige woningen ("iedereen is gelijk") met onvermijdelijk volgend een nieuwe verhouding van gebouw tot stad. In Milaan lijkt het er op dat het "moderne" vooral het bevrijden is van de autonome architectuur uit het keurslijf van de stedenbouw met z'n rooilijnen, straten en pleinen.

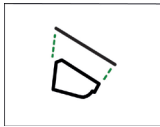
Het roept de vraag op of daarmee het 'moderne' teruggebracht tot een formalisme, een design?

Ik leg dit voor aan onze gids Carlo Berizzi. Carlo is architect en hoogleraar Architectural and Urban Composition aan de Universiteit van Pavia.

"Dat is te kort door de bocht. Je moet het zien in relatie tot het begrip 'continuïteit', die in de vijftiger jaren door E.N. Rogers werd geïntroduceerd: het modernisme is niet een 'modern style' in een tabula rasa en ook geen contextualisme; het is het begrijpen en verwerken van de architectonische kenmerken van de geschiedenis van de specifieke plaats waar je gaat bouwen. Het is het begrijpen dat het gebouw met z'n eigentijdse aspecten bijdraagt aan de stadsvorm en daarmee verantwoordelijkheid draagt voor zijn morfologische rol."

Casa Brutta G. Muzio 1919 -1923

Palazzo Montecatini G. Ponti 1935 -1936

Casa Rustica G. Terroagni 1933 -1935

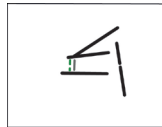
Secondo Palazzo Montecatini G. Pont 1947 -1952

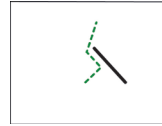
Casa Tognella I. Gardella 1947 -1953

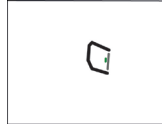
Uffici e abitazioni in Corso Italia L. Moretti 1951 -1956

Via Nievo L.C. Dominioni 1953 -1957

Corso Italia 22-24 L.C. Dominioni 1957 -1961

Via Massena L.C. Dominioni 1959 -1963

 gebouw
 overbouw
 hek/poort/slagboom

Dat klinkt heel nobel, een bemiddelende positie. Inderdaad zijn de gebouwen die we gezien hebben niet radicaal en voegen zich altijd, soms minder, soms meer in de stedelijke morfologie. Zie bijgevoegd projectenoverzichtje. Waar ik wel nieuwsgierig naar ben is of dit samenspel tussen gebouw en stad puur voortgekomen is uit innerlijke overtuiging, of dat er een belangrijke rol was voor een sterke stadsbouwmeester of van strikte planningsregels?

Carlo is duidelijk: "In Milaan werkten na de Tweede Wereldoorlog de belangrijkste architecten van de stad (Franco Albini, Ignazio Gardella, Piero Bottoni, Ernesto Rogers) voor de gemeente aan duidelijke stedelijke strategieën en nieuwe stedenbouwkundige regels die verband hielden met dit idee van continuïteit. De van rollen van overheid, privaat initiatief en betrokken intellectueel worden in Italië anders gespeeld dan in Duitsland of Nederland."

Zo las ik ergens dat Ernesto Rogers in het bestuur van het Casa della Cultura zat, waar de ideeën van Antonio Gramsci over het politieke en cultuur bijeengebracht werden. Rogers was geen communist, Gramsci wel en het Casa della Cultura had als denktank met een wethouder als voorzitter grote invloed op het gemeentelijk bestuur.

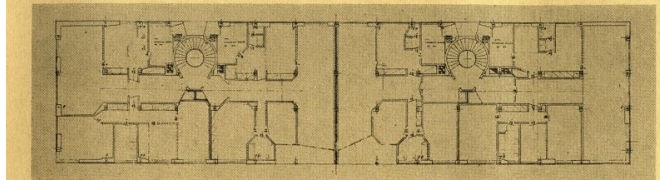
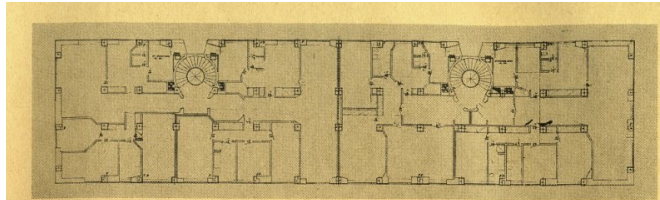
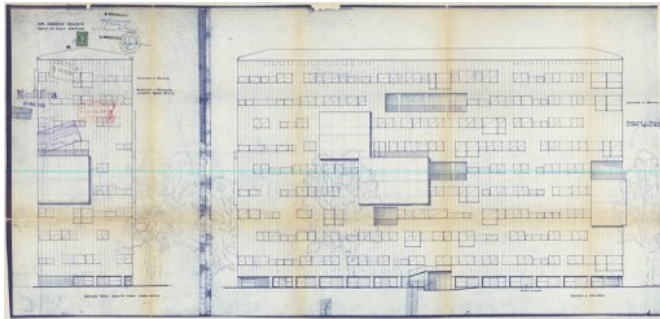
Terug naar morfologie en de verhouding van gebouw en stad.

Mij valt tijdens de wandeling op dat de projecten uit de 'moderne' tijd een strikte en aanwezige scheiding hebben tussen openbaar en privé door middel van veelal een hek, haag of een portier. Interessant is dat waar de hekwerken uiteraard meestal de eigendomsgrenzen volgen, het hekwerk in het project Via Nievo een nieuwe dimensie weergeeft, de straat verruimt en verbindt met de entree van het gebouw. Ik zag dat ook terug in het eigentijdse Portello project van Cino Zucchi, waar het hek een sierlijke boog tot onder het gebouw maakt en daarmee een prettige welkomst maakt.

Carlo reageert: "Vanouds is de cultuur van Italië gebaseert op het individuele eigendom. Niemand wil aansprakelijkheid nemen voor het publieke. Zo'n 85% van de Italianen zijn huiseigenaar en dat bewaken ze. Sommige architecten hebben het hek binnen het architectonisch ontwerp getrokken, waardoor het een esthetische waarde krijgt. De problematische verhouding bestaat nog steeds. Zo moet een tram die door een autovrije straat rijdt een minstens 1 meter hoog hek hebben. Wel organiseren tegenwoordig private partijen in hun grote projecten als Porta Nuova publieke ruimte die niet openbaar is maar wel publiek toegankelijk. Die wordt gecontroleerd door private bewakingsdiensten".

De wandelingen door Milaan en de toelichting van de gids kan niet meer dan een tipje van de sluier van het geheim van stedelijke morfologie oplichten. Voor de verhouding tussen stad en gebouw blijkt altijd weer de niet te onderschatten invloed van de mate van historisch gegroeide vermening tussen privé en openbaar op politiek-maatschappelijk vlak. Daar waar het ontbreekt aan fatsoenlijke regulering ervan blijkt steeds de reactie van het individu, die van de weeromstuit zijn eigendom zo strikt mogelijk afschermt.

Bezochte "moderne" gebouwen op dezelfde schaal, op de noordpijl, op leeftijd.

Varianti al piano tipo

45 | CONDOMINIO IN VIA NIEVO LUIGI CACCIA DOMINIONI | 1953-1957

Leen Kooman

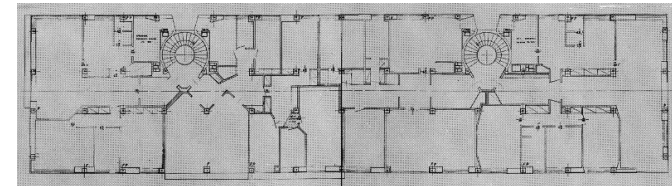
Dit woongebouw bedoeld voor de hogere middenklasse is een vroeg voorbeeld van een stedelijke woonvorm afgestemd op de mogelijkheid om individuele woonwensen van de verschillende bewoners in te vullen. Daartoe heeft het gebouw een kolommenstructuur gekregen voor een maximale vrije indeelbaarheid. Dit gaf de mogelijkheid om appartementen te maken van wisselende afmetingen en elk met een eigen karakteristieke indeling. Het negen verdiepingen tellende gebouw kent een eenvoudige schijfvormige opzet. De vloervelden meten ca. 15 bij 60 meter en zijn voorzien van twee stijpunten. Deze bestaan uit ruim opgezette spiraalvormige trappen met daarin een cilindrische lift. Deze trappenhuisen ontsluiten telkens twee appartementen en zijn aan de noordoost zijde van het gebouw gelegen. Door de ligging aan de gevel ontvangen de trappenhuisen daglicht.

Bijzonder aan dit woongebouw is dat het eigenlijk van binnenuit is ontworpen. Een sequentie van ruimtes is mede bepalend geweest voor de indeling van het appartement. Zo ontbreken er in de plattegronden smalle gangen, de ontsluiting van de individuele en gemeenschappelijke woonvertrekken vindt plaats vanuit een reeks ruim opgezette hallen en inpandige kamers in het midden van de plattegrond.

Het principe van de vrije indeelbaarheid vertaald zich ook in de gevel. In tegenstelling tot te doen gebruikelijk binnen de Milanese school ligt er geen leidende streng geometrische compositie ten grondslag aan het gevelontwerp. De compositie van de gevel is ontstaan uit een relatie met de verschillende plattegrond indelingen voortkomend uit de individuele bewonerswensen. Daartoe heeft Caccia Dominioni gebruik gemaakt van een staalkaart van verschillende kozijntypes wisselend van afmeting. Positionering en vorm van deze aluminium kozijnen zijn afgestemd op het achterliggende vertrek en daarmee samenhangende

doorzichten vanuit het appartement. Als buitenruimten zijn erkers en loggia's toegevoegd in aan de gevel. Vanuit het gevelbeeld heeft hij gezocht naar een balans in de compositie. Toepassing van al dan niet overhoekse ramen, aaneenrijging van kozijnen tot strookramen van verschillende lengte, uitlijning van de onderdorpel op juist bovendorpel zijn middelen van waaruit hij o.a. heeft gewerkt.

De gevel is van blauwgrijze verticale tegels en voor het eerst toegepast in de bekleding van het hoofdkantoor van Loro & Parisini. De kozijnen zijn voorzien van aluminium kaders en rolluiken etc. zijn zorgvuldig opgenomen hierin. De in de gevel geplaatste kolommen in combinatie met een van deze structuur onafhankelijke gevelcompositie leidde tot de noodzaak van het toepassen van shadowboxes. Deze zijn ontworpen als zwart glazen panelen in het vlak van de gevel binnen de kozijnstroken.

46 | CITYLIFE DISTRICT
Z. HADID, D. LIBESKIND, A. ISOZAKI
Leen Kooman

De kwadrantvormige locatie kwam beschikbaar nadat de Beurs van Milaan verhuisde uit het centrum. Hiermee verdwenen de verkeersproblemen welke ten tijde van grote evenementen regelmatig ontstonden en kwam hiermee een centraal gelegen gebied geschikt voor herontwikkeling beschikbaar.

Voor deze herontwikkeling werd een internationale prijsvraag uitgeschreven waarbinnen o.a. naast een zeer duurzaam plan een goede verbinding met de omliggende stedelijke context gevraagd werd. Het CityLife-project won de competitie vanwege het hoge niveau van architectonische en ecologische kwaliteit dat het bood en combinatie met het hoogste grond bod. Het ontwerp bestaat uit drie centraal gelegen kantoor torens gegroepeerd rondom een stedelijk park waarin een verdiept plein is opgenomen. Dit park ligt op het dak van een winkel en congressentrum met parkeergarage. De drie woningbouw clusters bevinden zich in de hoeken van het kwadrant en sluiten aan op de omringende bebouwing. De inmiddels gerealiseerde torens zijn ontworpen door Zaha Hadid, Daniel Libeskind en Arata Isozaki. Hadid en Libeskind hebben ook de deels gerealiseerde woonblokken ontworpen.

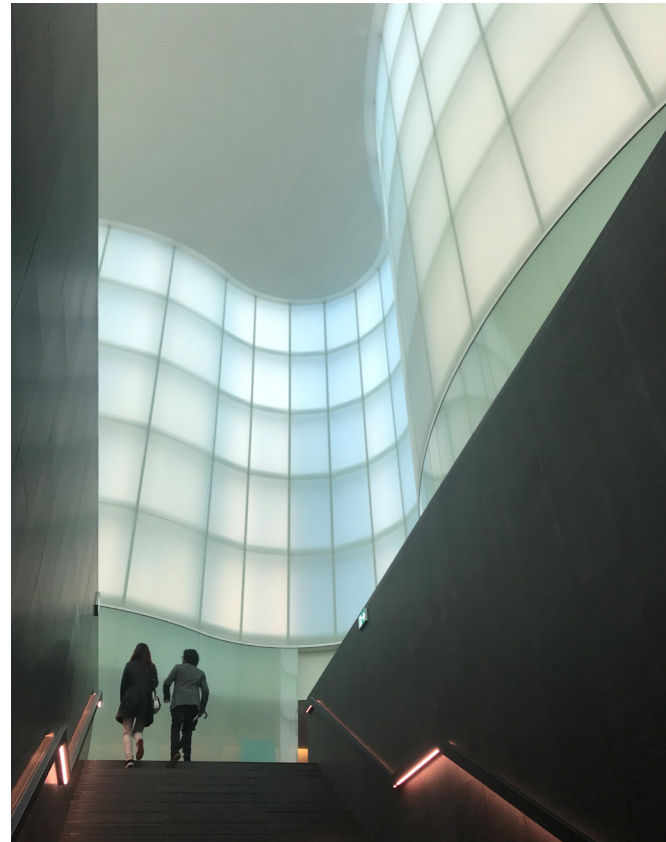
Als het de bedoeling is geweest het gebied met iconografische gebouwen bekendheid te geven lijkt dit deze bebouwing daar zeker een bijdrage aan te leveren. De torens voldoen ruim aan de eis van een bijzondere uitstraling en onderscheidend vermogen.

De kantoor-torens bleken echter door de incurante kantoorvloeren slecht verhuurbaar. De door de bijzondere gebouwworm benodigde stabiliteitskernen van twee van de drie torens zijn naar verhouding zeer groot geworden en leveren daarmee lastig indeelbare vloeren op. Uiteindelijk hebben de beleggers (o.a. verzekeringsmaatschappij

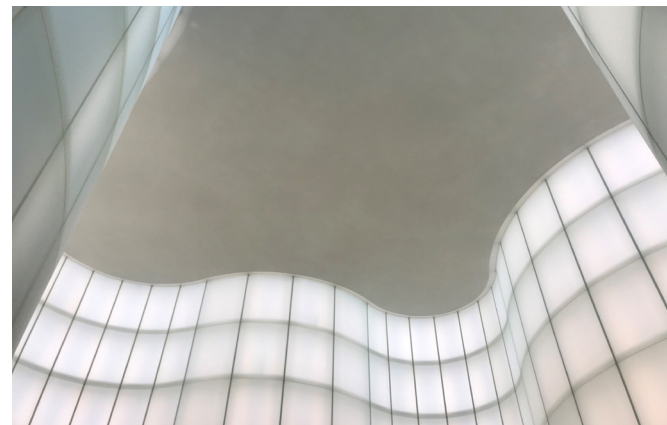
Allianz) besloten om er dan maar hun eigen vestigingen in onder te brengen.

Het door Hadid gerealiseerde woon complex straalt kwaliteit uit, oogvriendelijk en is voorzien van uitermate genereuze buitenruimten. De appartementen vallen in het luxe segment met afmetingen van rond de 250 m². Bij de ontwikkeling van wooncomplex van Libeskind bleek deze markt echter verzadigd wat verdere realisatie van het woonprogramma sterk heeft vertraagd. Het door Isozaki ontworpen wooncomplex wordt niet gerealiseerd en zal worden herontworpen op basis van een bijgesteld woon programma. Lopend door het gebied vielen mij de vele hekken op welke de verschillende gebouwclusters van elkaar scheiden. De ambitie om een goede verbinding met de context te maken lijkt gelukt als je op de kaart naar de structuur kijkt. In werkelijkheid is door de vele hekken deze ambitie niet waargemaakt en een geïsoleerde enclave geworden.

**47 | MUDEC, MUSEO DELLE CULTURE
DAVID CHIPPERFIELD | 1990-2015**

48 | HANGAR BICOCCA
STUDIO APRIL, MARCO BAY | 2004-2012

AetA MILAAN

MILAAN 17 - 20 OKTOBER 2019

ARCHIEF MILAAN

VERSLAG EXCURSIE

JAN POOLEN 2020